

**Освітні традиції та «Просвіта»
на Волині: до 75-річчя
факультету історії, політології
та національної безпеки
Волинського національного
університету імені Лесі Українки**

Колективна монографія

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

УДК 37.013(477.82)
О-72

Рецензенти:

Зуляк Іван Степанович – доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка;

Примуш Микола Васильович – доктор політичних наук, професор, Донецький національний університет імені В. Стуса

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 6 від 28 квітня 2022 року)*

Освітні традиції та «Просвіта» на Волині: до 75-річчя факультету історії, політології та національної безпеки Волинського національного університету імені Лесі Українки : колективна монографія / за ред. Я. Яроша. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. – 400 с.

ISBN 978-966-992-795-8

У колективній монографії досліджуються окремі аспекти освітніх традицій та просвітництва на Волині. У виданні акцентовано увагу на тому, що за останні роки значно посилився інтерес до питань освітнього життя українського народу, зокрема дослідження різних аспектів розвитку просвітницьких ідей у різні періоди. Висвітлено становлення та діяльність «Просвіти» та її вплив на суспільно-політичне життя. Наголошується, що освітні процеси на Волині тісно пов'язані із становленням та розвитком факультету історії, політології та національної безпеки Волинського національного університету імені Лесі Українки.

УДК 37.013(477.82)

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1 ОСВІТНІ ТРАДИЦІЇ: ВИБРАНІ ПИТАННЯ

Карліна Оксана

РОЗВИТОК ОСВІТИ В ЛУЦЬКУ В XVI – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ:
ІСТОРИЧНИЙ НАРИС. 5

Каліщук Оксана

УКРАЇНСЬКІ ШКОЛИ УСС НА ВОЛИНІ. 37

Шульга Світлана

ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ НА ВОЛИНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – 1930-Х РР.:
ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ФАКТОР. 69

Крамар Юрій

ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА ДРУГОЇ ПОЛЬСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ
ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ НА ВОЛИНІ (1918–1939 РР.). 110

Хлібовська Ганна

ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1944–2020 РОКАХ. 147

РОЗДІЛ 2 «ПРОСВІТА» ТА ПРОСВІТНИЦТВО НА ВОЛИНІ

Стрільчук Людмила

ВОЛИНСЬКІ «ПРОСВІТИ» У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД:
СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ. 179

Філіпович Мирослава, Майборода Оксана

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ 1944–1991 РР. 214

РОЗДІЛ 3 ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ, ПОЛІТОЛОГІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

Бондаренко Геннадій

ВКЛАД ФАКУЛЬТЕТУ У РОЗВИТОК КРАЄЗНАВЧОЇ ОСВІТИ
ТА ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ. 273

Понедельник Лариса

ВИПУСКНИКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ. 312

Малеончук Галина, Ярош Ярослав

ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ, ПОЛІТОЛОГІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ:
ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ. 344

Шульга Світлана – доктор історичних наук, доцент, професорка кафедри всесвітньої історії, Волинського національного університету імені Лесі Українки
shulga.svitlana@vnu.edu.ua
ORCID 0000-0003-3910-8169

Svitlana Shulha – Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of World History, Volyn National University named after Lesya Ukrainka
shulga.svitlana@vnu.edu.ua
ORCID 0000-0003-3910-8169

Освітні процеси на Волині другої половини XIX – 1930-х рр.: етнонаціональний фактор

Е середині XIX ст. Волинська губернія, відіграючи роль своєрідного прикордонного фронтиру, перетворилася на край, що активно заселявся іноземними колоністами. З метою пришвидшення інкорпорації західних українських земель до складу російської держави та як засіб протиставлення польським впливам уряд Імперії сприяв активізації переселенського руху. Відтак на Волині почали формуватися великі анклавні німецьких, чеських іммігрантів, здавна тут жили поляки, євреї. Самодержавство застосовувало щодо етноспільнот на початку століття принцип протекціонізму. Після польського повстання 1830 р. імперська влада вдавалася до жорсткої обмежувальної політики у мовно-культурній, церковно-релігійній сферах життя етноспільнот і вирізнення на цьому ґрунті окремих їх груп. Пізніше, у 1880-х рр., внаслідок модернізаційних змін та з необхідності запровадження реформ, намітилося послаблення згаданих обмежень. Разом з тим, варто наголосити, що загальне спрямування етносоціальної політики урядів Імперії на русифікацію та утвердження впливів православ'я посилювалося.

Стосовно кожної окремої національної спільноти влада застосовувала «індивідуальні» заходи обмежувального/протекціоністського характеру, беручи до уваги їх лояльність до влади, особливості соціально-економічного становища, розміщення на території губернії, кількісних характеристик чи то євреїв, чи то чехів, чи то німців, чи то поляків. Виходячи саме з таких позицій, впроваджувалися щодо етноспільнот заходи як центральними, так і місцевими владними структурами. Якщо

спільнота засвідчувала свою лояльність до існуючого владного режиму і підтримувала суспільно-політичну стабільність на території компактного проживання, то російський уряд визнавав її «партнером», гарантував привілеї, дотримувався тактики прагматизму і толерантності, якщо ж ні – застосовував репресивно-обмежувальні заходи.

Присутність чисельних груп етноспільнот на теренах Волині надавала особливих рис освітньому просторові регіону, збагачувало освітні традиції та сприяло процесам взаємопроникнення культур, формували традиції толерантного співжиття.

Освітні традиції німецьких колоністів (др. пол. XIX – поч. XX ст.).

В першій третині XIX ст. на Волині проживало близько 2 тис. німецьких колоністів. Перший всеросійський перепис 1897 р. зафіксував у губернії 171 331 особу німецького походження або 5,73 % населення краю¹, наприкінці 1880-х рр. німців на теренах Волинської губернії налічувалося понад 90 тис. осіб². Далі чисельність німців зростала, проте вже не так швидко аж до початку Великої війни. За конфесійною ознакою станом на 1910-і рр. у трьох правобережних українських губерніях німецьке населення у переважаючій більшості було лютеранами: близько 180 тисяч осіб, або 94 % усього німецького населення краю. Серед трьох південно-західних губерній найбільшу їх частку складали лютерани Волині, інші конфесії тут мали незначну кількість прихильників.

Опинившись на території Волині, поліетнічного і поліконфесійного краю, німецькі поселенці, як і інші іммігранти, усіма можливими засобами намагалися уособитися та зберегти свій звиклий уклад господарювання та сімейних відносин, побут, мову, релігію. За характеристикою історика Михайла Костюка, «маючи своє власне історичне минуле, зовсім інший релігійний і буденний світогляд, іншу мораль, побут, менталітет, специфіку общинного і сімейного укладу життя, вони [німці – авт.] тривалий час залишалися майже повністю ізольованими від будь-яких впливів оточуючого їх українського населення та органів місцевої влади, зумівши

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г., VIII. Волынская губерния. подъ редакцією Н. А. Тройницкаго. Центральный Статистический Комитет МВД. Санкт-Петербург, 1904. Таб. IX. URL: <https://web.archive.org/web/20131018014504/http://etno.uaweb.org/nsklad/1897-volynska.html>

² Центральный державный историчний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 707. Оп. 207. Спр. 154-б. Арк. 606 зв.-607.

зберегти недоторканною власну»³. У звіті волинського губернатора за 1911 р. підкреслювалося, що німецькі колоністи «навіть через 50 років залишаються відокремленими від маси корінного населення Волині»⁴. Одним із проявів і, водночас, засобів протистояння асиміляційним впливам та збереження ідентичності стала окрема система шкільної освіти німецьких колоністів, яка кілька десятиліть зберігала недоторканість з боку держави, а пізніше, навіть під тиском русифікаційних заходів урядів Імперії, спромоглася залишитися все ж національною (за релігійною та мовною ознакою).

Німецькі колоністи із заснуванням колоній та розвитком господарства сформували розгалужену сітку початкових шкіл, що забезпечувало чітко вибудовану і релігійно спрямовану освіту для дітей в умовах імміграції. Шкільні приміщення будували або облаштовували в пристосованому приватному будинку, утримували «в складчину» та оплачували роботу вчителя, що характерно і для чеської імміграції. За офіційними даними, перша німецька школа була відкрита в колонії Свержевські Голендри Володимир-Волинського повіту 1797 р., де навчалося 22 учнів (14 хлопчиків і 8 дівчаток)⁵.

Німецькі колонії губернії розросталися швидкими темпами, так само більшала кількість німецьких шкіл. Ось як описує будівництво шкіл в німецьких колоніях російський військовий А. Забелін: «[...]як тільки кілька десятків сімей колоністів селяться на близькій відстані, зразу ж влаштовують складчину, будують будинок, наймають вчителя і відкривають школу»⁶. Так, якщо 1851 р. нараховувалося лише 10 шкіл, то до 1865 р. спостерігалось чисельне їх зростання до 34⁷. Протягом наступних 1866–1885 рр. за архівними матеріалами нараховувалося 306 шкіл, отож фіксується зростання їх числа у дев'ять разів. Німецькі школи розташовувалися саме в тих повітах, де оселилася більшість німецьких колоністів,

³ Костюк М.П. Особенности системы общинного самоуправления в среде немецких колонистов Волыни (XIX – начало XX века). *Питання німецької історії* [Текст] : зб. наук. пр. / відп. ред. С. Й. Бобилєва. Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2011. С. 101-106. С. 101.

⁴ Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської області). Ф. 384. Оп. 5. Спр. 197. Арк. 31.

⁵ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 614. Спр. 238. Арк. 27–24.

⁶ Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Составил подполковник А. Забелин. Часть 1. Киев. Типография Штаба Киевского военного Округа, 1887. С. 329.

⁷ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 614. Спр. 238. Арк. 27–24.

а саме: в Житомирському (70), Новоград-Волинському (63), Луцькому (57), Ровенському (56). Загалом школи колоністів зафіксовано у 10 з 12 повітів губернії. Чисельність учнів шкіл у 1885 р. становила 1225, з них 6862 хлопчиків і 5763 дівчинки⁸. У 1891 р. німецьких шкіл на Волині було 392, що складало п'яту частину усіх шкіл губернії⁹.

Зі зміною політики щодо національних спільнот, уведенням щодо них обмежувальних законів та постанов темпи імміграції іноземців на терени губернії знижуються, а німецька колонізація припиняється. Нові політичні умови характеризувалися також широким наступом на шкільництво, русифікаційними заходами, що призвело до скорочення німецьких шкіл, хоча чисельність учнів в них залишалася приблизно такою самою: 1899 р. шкіл залишилося 308¹⁰, а на початку XX ст., у 1910 р., – 286¹¹. До початку Великої війни розташування шкіл німецьких колоністів не змінилося: вони концентрувалися у Житомирському, Новоград-Волинському, Луцькому, Рівненському повітах. Кількість учнів в колоніях була постійно великою. До початку війни (1911 р.) німецькі учні складали 7,9 % усього учнівства губернії (12 254 особи) (друге місце після українців), найбільшу кількість школярів-німців зафіксовано у Новоград-Волинському повіті. За даними «Обзора Волынской губернии за 1914 год» у 275 школах німецьких колоністів налічувалося 9 710 учнів¹².

Школа в німецьких колоніях за традицією була тісно пов'язана із віросповіданням їх мешканців, які в переважній більшості належали до протестантів – менонітів і лютеран. За даними перепису 1897 р. на Волині серед представників різних релігій найбільшосвіченими були протестанти (38,2 %), іудеї (32,8 %), мусульмани (27,3 %), католики (22,8 %), старообрядці (13,1 %). Православні (11,7 %) складали найменш освічену частину населення Волині¹³. Освіта колоністами влаштовувалася у відповідності із вимогами протестантського віровчення.

⁸ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 614. Спр. 238. Арк. 13.

⁹ Энциклопедический словарь Брокгауза-Эфрона. Санкт-Петербург, 1903. Т. 13. С.1 24.

¹⁰ Памятная книжка Киевского учебного округа на 1899 г. Киев, 1899. Ч. III: Волынская губерния. С. 1–177.

¹¹ ЦДІАК України. Ф.442. Оп. 641. Спр. 707. Арк. 9.

¹² Обзор Волынской губернии за 1914 год. Житомир, 1915. Прил. 14.

¹³ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Таб. XII–XIV. С. 87, 91, 93.
URL: <https://web.archive.org/web/20131018014504/http://etno.uaweb.org/hnsklad/1897-volynska.html>

Духовенство і мирський соціум колоній традиційно розглядали школу як певний етап в житті людини, який призначено для навчання, єдиною метою якого була підготовка дітей до конфірмації (у лютеран – обряд прилучення до церкви юнаків та дівчат, які досягли 14–16 років). Ці два інститути, церква і школа, були пов'язані, тому що протестантське віровчення вимагало грамотності від кожного віруючого. До обряду конфірмації допускався лише той підліток, хто витримував своєрідний іспит на вміння читати релігійні тексти, знати основні релігійні догмати. Ще протягом XVII–XVIII ст. у протестантських німецьких державах сформувалася система обов'язкової загальної початкової освіти та її організація, кожна сільська громада зобов'язана була утримувати вчителя і школу власним коштом. Тому саме цей громадський досвід використовувався німцями-переселенцями в імміграції, зокрема і на Волині.

Невтручання держави, з одного боку, і традиційний погляд колоністів на освіту, з іншого, призвели до того, що протягом багатьох десятиліть німецька школа в колоніях фактично перебувала в руках духовенства. З 1830-х рр. XIX ст. остаточно закріплюється лідерство духовенства колоній у питаннях шкільної освіти. Цьому сприяло оформлення правового статусу Євангелічно-Лютеранської церкви (в 1832 р. цар Микола I затвердив консісторіальний статут Євангелічно-Лютеранської Церкви в Російській Імперії). Духовенством було розроблено в 1830-і рр., а державою підтверджено Положення «Про правила шкільного і катехізичного навчання в колоніях саратовських іноземних поселенців» від 5 березня 1840 р. Це був перший закон, що регулював шкільну освіту німецьких колоністів в Росії. До кінця XIX ст. «Правила...» були єдиним законом, що регулював внутрішнє життя школи і взаємодію церкви та громади колоністів¹⁴. Таким чином, закріплювався вплив та контроль за освітою німецьких колоністів з боку держави та протестантської церкви.

Німецькі школи були типовими зразками німецької ортодоксально-конфесійної школи, стверджує історик Михайло Костюк, а її основні риси іммігранти перенесли в місця поселення на території Волині: обов'язковість навчання усіх дітей без врахування станової

¹⁴ Черказьянова И. В. Немецкая национальная школа в России: исторический опыт функционирования. URL: <https://refdb.ru/look/1984005-pall.html>

приналежності та майнового цензу; керівництво і контроль за навчанням та навчальним процесом з боку духовенства; тісний зв'язок із громадою, кошти якої вкладалися як у спорудження школи, так і її утримання.

До 1887 р. діяльність шкіл регламентувалася спеціальними правилами для євангелічно-лютеранських шкіл у губерніях Санкт-Петербурзькій, Новгородській, Чернігівській і Волинській, розроблених головною консисторією і затверджених Міністерством внутрішніх справ 1840 р.¹⁵ Документом для пастора були встановлені щотижневі планові та позапланові відвідування школи та контроль релігійного виховання дітей у школі та вдома. Шкільний вчитель (шульмейстер) був, зазвичай, у більшості колоній особою духовного звання (пастором) і обирався громадою. Кістер (кюстер) був світською особою, що працював по найму і проводив шкільні заняття з дітьми як помічник шульмейстера (у протестантів – доглядач церковних будівель, у лютеран посада кістера поєднувалася з посадою шкільного вчителя). Він також допомагав пастору під час богослужінь, затверджував кістера на посаді пастор. Утримувала його громада колоністів, а платня складала 30–40 рублів на рік¹⁶.

Отож, школи в німецьких колоніях виникали разом із розбудовою колонії або за офіційним дозволом, або без нього, про що свідчать архівні матеріали. Для офіційного відкриття школи колоністи повинні були звертатися до керівництва Київського навчального округу. Таке звернення, наприклад, надійшло від пастора Свенсона євангелічно-лютеранської церкви с. Малин¹⁷, де налічувалося 32 двори лютеран і проживало 166 осіб¹⁸. Школа працювала вже з квітня 1869 р., предметами були Закон Божий, читання, письмо, арифметика і церковний спів.

Ініціатором відкриття німецької лютеранської школи в Рожищах Луцького повіту був пастор Георг Фрідріх Керм, який отримав там єпархію 1879 р. У 1880 р. він віддав розпорядження про проведення конференцій для вчителів шкіл. Пастору Керму консисторія відрядила

¹⁵ Костюк М. Німецькі колонії на Волині. С. 179–180.

¹⁶ Мирошниченко А. В. Особенности конфессионального образования немцев-колонистов южных регионов Российской империи в XIX в. *Вестник РУДН. Серия Русский и иностранные языки и методика их преподавания*. 2012. Вип. 4. С. 145. URL : <http://journals.rudn.ru/russian-language-studies/article/view/9834/9285>

¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1009. Спр. 756. Арк. 12 зв.

¹⁸ Там само. Ф. 807. Оп. 35. Спр. 383. Арк. 1-3.

помічника Крістіана Бірбаума, який допомагав в організації вчительських конференцій, у складанні іспитів конфірмантами¹⁹.

Окрім церкви, засновниками або фундаторами школи могли бути і власники землі і маєтків. Барон Штейнгель школу в містечку Городок під Рівним відкрив школу для німецьких дітей²⁰. Юліан Арндт на Волині у селі Березівка біля Житомира у 1910 р. побудував школу, яку згодом утримувала його родина²¹. Або договір про поселення колоністів містив умову заснування школи. Так, договір 1886 р. між німцями-колоністами (21 родина) та князями Багратіон-Імеретинськими про надання в оренду землі та умови роботи і життя у Ольганівці та Катеринівці було укладено на термін 10 років. Він передбачав, окрім іншого, передачу безкоштовно 4 десятин землі та будівельного матеріалу для будівництва школи²².

Школа будувалася коштом колоністів, так само їхнім коштом утримувався вчитель. Платня було річною і складалася із грошової суми та матеріальної частини (кілька четвертей зерна, земельна ділянка, тощо). Вчитель отримував невеликі кошти: до прикладу, в Новоград-Волинському та Овруцькому повітах від 25 до 100 рублів на рік, в Острозькому, Ізяславському, Дубенському, Рівненському повітах – 100–200 рублів і більше в залежності від майнового стану колоністів. Земельні ділянки виділялися площею від 3 до 10 дес.²³ Окрім того, колоністи брали на себе забезпечення школи.

За звичай, вчитель не мав педагогічної освіти. У відповідній записці про школи іноземних поселенців Південно-Західного краю попечителя Київського навчального округу Голубцова, який обстежував такі школи 1887 р., вказано: «Шульмейстери конфірмацийних шкіл за своєю підготовкою нижче всякої критики, за винятком небагатьох. Вони... в педагогічному плані являють собою щось невизначене і безособове»²⁴.

¹⁹ Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині. С. 185.

²⁰ Мирошніченко А. В. Особенности конфессионального образования немцев-колонистов южных регионов Российской империи в XIX в. С. 147.

²¹ Там само. С. 146.

²² Козярчук Л. Л. Німецька община в Рожищі у XIX – першій половині XX ст. *Німці в історії Волині*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк, 1–2 жовтня 2015 р. / під ред М. П. Костюка. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2016. С. 134–135.

²³ Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині. С. 182.

²⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 614. Спр. 238. Арк. 116.

Проте, деякі вчителі мали добру фахову підготовку. Так, Альберта Цільке, вчитель німецької школи містечка Рожище Луцького повіту закінчив курс навчання у Варшавській учительській семінарії, отримавши кваліфікацію учителя початкового міського або сільського двокласного училища. Він володів російською мовою, тому оплата його роботи була вищою: отримував 250 рублів щороку і мав 12 десятин землі. Його роботі давали високу оцінку як місцеві мешканці, так і російські чиновники з Київського навчального округу²⁵.

У волинських колоніях не завжди вистачало вчителів, тому призначення вчителя також було проблемою, за звичай, ним ставав письменний колоніст або священник. Почасти вчитель, будучи також і кістером, не отримував платні, здійснюючи навчання дітей на громадських засадах. Окрім безпосереднього навчання письму та арифметиці, на вчителів також покладалося завдання поширення знань прикладного характеру, як от в галузі землеробства, бджільництва тощо. А оскільки вчителів громада колоністів наділяла і земельним наділом, то вчитель, утримував своє господарство взірцево.

Навчальний процес був організований так, як це собі уявляв вчитель або як це було в школах німецьких земель. Школи користувалися підручниками, привезеними з-за кордону (букварі, церковно-релігійна література). На відміну від чеських колоністських шкіл в німецьких бібліотек не було, тому учні обмінювалися книгами.

О. Іваненко наводить приблизний розклад занять в німецькій колоністській (в трьох її класах) лютеранській школі с. Острівки Житомирського повіту (1887). З наведеного переліку уроків видно, що учні трьох класів школи навчалися шість днів на тиждень від 8.00 до 16.00 год. Основними шкільними предметами були: Закон Божий, арифметика, рідна мова (німецька), російська мова (з часу 1887 р. або пізніше), церковний спів, читання релігійних текстів²⁶.

Таким чином, протягом другої половини XIX ст. в німецьких колоніях Волині сформувалась розгалужена мережа шкіл, у яких здобували початкову освіту всі хлопчики, частково, і дівчатка, поселенців. Німецькі школи

²⁵ Костюк М. Німецькі колонії на Волині. С. 184.

²⁶ Іваненко О. А. Німці в культурно-освітньому просторі Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст. *Український історичний журнал*. 2014. № 4. С. 114–115.

були на повному утриманні колоністських громад і підпорядковані лютеранському духовенству, навчання носило релігійний характер.

У 1887 р. всі іновірні школи в колоніях південно-західних губерній були підпорядковані Міністерству народної освіти, що призвело до початку їхньої реорганізації, кінцевою метою якої мало бути «обрусение», тобто повна русифікація²⁷. Реорганізації піддавалося також конфірмаційне навчання, урядом переслідувалася мета послабити (якщо не ліквідувати повністю) впливи лютеранського духовенства. Найпершим заходом було переведення німецьких шкіл на російську мову навчання. Проте згодом стало зрозуміло, що одразу таке запровадження не буде реалізовано. Тому влада відмовилася від планів негайного переведення навчання на російську мову і вдалася до поступових заходів. 1892 року Міністерство народної освіти висунуло вимогу читання молитви за царя на уроках Закону Божого тільки російською мовою та розміщення портрету імператора в класних приміщеннях²⁸.

Наступними були дії щодо вчителів німецьких шкіл. Згідно зі звітом попечителя Київського навчального округу за 1890 р., вони погано володіли російською, а «деякі з них навіть не могли висловлюватися цією мовою»²⁹. Мешканці німецьких колоній не сприймали вчителів-росіян, місцеві вчителі при їхньому рівні знання російської мови користуватися російською мовою не могли. Тому з метою «підвищення рівня благодійності» для них проводилися спеціальні курси з вивчення російської мови, наприклад, у 1892 р. такі курси було організовано в школах Рівненського та Новоград-Волинського повітів³⁰.

Згідно розпорядження попечителя Київського навчального округу після такого навчання вчителі отримували спеціальні посвідчення, без яких їх не затверджували на посадах³¹. Для вчителів-німців також влаштовували особливі умови прийому та навчання в семінаріях, організовували екскурсії, забезпечували літературою тощо. З метою виведення німців-вчителів з-під контролю і залежності від лютеранського духовенства

²⁷ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 196 (1892). Спр. 68, ч. 1. Арк. 61; Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). Собрание 3-е : [с 1-го марта 1881 г.]. Санкт-Петербург : Гос. тип., 1885–1916. Т. VII : 1887 : от № 4138–4932 и дополнения. 1889. С. 432.

²⁸ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 196 (1892). Спр. 68, ч. 1. Арк. 76–77.

²⁹ Там само. Оп. 227. Спр. 161. Арк. 4 зв.

³⁰ Там само. Оп. 196 (1892 р.). Спр. 68, ч. 1. Арк. 15–16.

³¹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 196 (1892 р.). Спр. 68, ч. 1. Арк. 41.

Міністерство народної освіти 1891 р. своїм циркуляром запровадило вибір вчителів в лютеранські школи виключно інспектором народних училищ. Вчителі затверджувалися, переводилися на інше місце роботи і звільнялися виключно директорами народних училищ Волинської губернії. Окрім того, освітнє відомство рекомендувало місцевій владі, щоб гроші на утримання шкіл колоністів вносилися один раз на рік або пів року наперед у волосні управління як громадська повинність³², тим самим зменшувалася матеріальна залежність вчителя від лютеранської громади.

Однак переважна частина вчителів не досягала потрібного рівня знання мови, в школах продовжувалися заняття німецькою мовою, а російська вивчалася формально. Політика русифікації німецьких шкіл не дала бажаних результатів, вчителі залишали Волинь та переїжджали в інші регіони, пастори лютеранських громад виявляли незадоволення тиском, недостатнім було державне фінансування шкіл, в деяких поселеннях колоністи утворювали таємні школи, не пускали дітей на навчання тощо. Чиновник з особливих доручень Шильдер-Шульднер 1894 р. доповідав: «Головне побоювання викликає охолодження колоністів до шкіл та небажання посилати до школи дітей, що викликається абсолютною забороною викладання німецької мови. У колонії Григоровка Торчинської волості Луцького повіту училище поставлене чудово, але з 22 хлопчиків, які числяться за списком, школу відвідують лише дев'ять. [...] Учитель, заявив про крайню затятість батьків, які не бажають посилати дітей до школи. Чи можна встежити за тим, щоб у школах зовсім не вчили німецькою; а тим часом, заборона навчати німецькому читанню та письму, знання яких необхідне для вивчення Закону Божого, викликає невдоволення»³³.

Обмежувальні щодо етноспільнот законодавчі акти 1880–1890-х рр. та намагання русифікувати німецьку освіту зупинили потік німецьких колоністів і викликали їх зворотну міграцію. Уряд у намаганні здійснити реформи і русифікувати німецьку школу, порушив існуючі принципи її функціонування і не зміг запропонувати ефективної альтернативи. Опір русифікації, на думку М. Костюка, був реакцією на насильницькі заходи уряду і ефективною формою захисту своєї національної самобутності.

³² Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині. С. 188.

³³ Там само. С. 190.

Система господарювання німців-колоністів, їх релігійна окремішність не формували потреби у налагодженні контактів з місцевим населенням за допомогою мовної комунікації, тому нагальної потреби у вивченні мови у колоністів не було³⁴.

Таким чином, у другій половині XIX ст. в німецьких колоніях сформувалася розгалужена сітка шкіл, де могли отримати освіту усі діти поселенців. Школи відповідали релігійним принципам німців-переселенців, готували дітей до конфірмації, утримувалися громадою. Від 1887 р. школи були підпорядковані Міністерству народної освіти, метою чого була русифікація, яка не дала бажаних результатів у випадку німецької громади, а колоністи чинили супротив, зберігаючи національну мову, громадські та релігійні традиції, національну культуру. Німецька школа та громада продемонструвала способи збереження власної освітньої системи навіть в умовах державного тиску.

Єврейські освітні заклади на Волині.

Волинська губернія з часу її утворення у складі Російської імперії була тим регіоном, де зосереджувалася чисельна громада євреїв. Влада змушена була реагувати на наявність великої кількості єврейського населення, традиційний їхній общинний устрій (кагали), релігійну визначеність, господарський уклад, розселення, а тому ухвалила протягом XIX ст. низку законодавчих актів, що стосувалися становища євреїв, зокрема їхніх освітніх потреб. За підрахунками О. Беренштейна, близько 40 таких актів, окрім загальноімперських, торкалися становища євреїв саме на Волині³⁵. Вони мали чітко окреслений обмежувальний характер.

Особливістю життєдіяльності єврейської спільноти кінця XVIII–XIX ст. стало встановлення владою т. зв. «смуги осілості» (1791 р., 1815 р.), отож жодна із національних груп Росії, окрім євреїв, не була обмежена певною територією проживання. Волинська губернія увійшла до згаданої «смуги осілості». Єврейство було однією із найчисельніших національних груп Волині. Користуючись офіційними даними першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р., можемо зазначити, що на

³⁴ Костюк М. Німецькі колонії на Волині. С. 198.

³⁵ Беренштейн О. Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині XVIII–першій половині XIX ст. (за матеріалами Правобережної України). Дис. на здобуття наук. ст. канд. іст. наук. Київ, 1995. С. 62–63.

території Волинської губернії (за мовно-релігійною ознакою) проживало 394 575 осіб єврейського походження або 13,20 % усього її населення. Таким чином після українців євреї займали друге місце за чисельністю. Найбільш чисельні групи єврейського населення за переписом розташовувалися в Житомирському (62203 особи), Новоград-Волинському (54557 осіб), Рівненському (44016 осіб), Луцькому (35819 осіб) повітах³⁶. Абсолютна більшість євреїв сповідувала юдаїзм – 99,95 %. Відповідно до обмежувальних заходів щодо проживання єврейські громади локалізувалися в містах та містечках, про що свідчать дані перепису. В Житомирі частки євреїв складала 46,4 %, Володимирі-Волинському – 59 %, Луцьку – 59 %, Новограді-Волинському – 55,4 %, Рівному – 55 %³⁷.

Акти початку XIX ст. заборонили євреям мешкати спочатку у сільській місцевості, згодом – поза межами міст та містечок, що призвело до зростання там чисельності єврейського населення, посилило контроль держави за єврейськими громадами, їх освітнім простором та розширило можливості русифікації. Сфера освіти виявилася одним з тих напрямків, де дискримінаційна політика царського уряду стосовно євреїв проводилася чи не найбільш наполегливо. Однак євреї, як і інші етнічні групи населення Волині, намагалися уособитися, зберегти свій внутрішній громадський устрій, релігію та освіту, тим самим уникнути руйнування основ їхньої ідентичності.

На початку XIX ст. держава зберігала колишні засади внутрішнього устрою єврейських громад, зокрема освітні. За «Положенням про євреїв» 1804 р. держава визначала: а) юридичний статус єврейського населення в Російській імперії; б) класифікацію його соціальних верств; в) заходи по формуванню та збереженню єврейської смуги осілості; г) сфери економічної діяльності єврейського населення; д) принципи його внутрішнього життя, єврейської освіти та ін.³⁸. Щодо освіти у пункті 6 «Положення» наголошувалося на обов'язковості вивчення в єврейських школах мови місцевого населення, російської, польської або німецької. Пункт 10 декларував необхідність (від 1812 р.) володіння згаданими мовами при вступі на

³⁶ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г./ под ред. [и с предисл.] Н.А. Тройницкого [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1899–1905. VIII. Волинская губерния. 1904. URL: <https://web.archive.org/web/20131018014504/http://etno.uaweb.org/nsklad/1897-volynska.html>

³⁷ Там само.

³⁸ Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України. С. 108.

державні посади та обрання до кагальних органів, разом з тим дозволялося користування своєю мовою в побуті та релігійній сфері (пункт 8). Єврейським дітям, які навчалися в державних навчальних закладах, декларувалося право (пункт 2) не вивчати теми, які суперечили їх релігійним переконанням³⁹.

Новою спробою державного регулювання єврейської освіти стало «Положення про євреїв», затверджене 13 квітня 1835 р. Воно підтверджувало права євреїв навчатися в усіх державних і приватних навчальних закладах імперії⁴⁰. Проте це «Положення» не вплинуло на повноваження владних структур щодо освітніх закладів громад євреїв, а відтак, вони продовжували знаходитися поза державним контролем та впливом. Освітні традиції громади євреїв, структура освітніх закладів, навчальний процес в них, засоби навчання продовжували залишатися недоторканими до середини століття.

В першій половині століття (до 1844 р.) життя євреїв базувалося на основі кагалу як форми самоврядування єврейської громади, який відповідав за збір податків, формування числа рекрутів тощо, зокрема і школи, в справі якої держава не втручалася. Присутність чисельної єврейської громади в регіоні, її чисельне переважання в містах, позиції в господарському розвитку регіону, тимчасове невтручання властей у громадські та освітні справи євреїв (до 1844 р.) зумовили існування в краї станом на середину XIX ст. мережі єврейських шкіл (релігійних, громадських, державних і приватних). До релігійних шкільних закладів відносимо хедери (домашні платні і громадські безкоштовні), суботні школи, бет-мідраші, єшиботи, до громадських – талмуд-тори.

Євреї, перш за все, дбали про освіту для своїх дітей, яка носила релігійний характер і полягала у вивченні молитов, читанні катехізису та єврейських богословських книг. Заради цього батьки за власний кошт утримували хедери (*хадаріми*), найчисельніші освітні заклади. Хедер – єврейська початкова школа, де вивчали заповіді Тори – нормативної частини юдаїзму, яка регламентувала релігійне, сімейне та громадське життя євреїв, вивчення Талмуду й релігійної літератури. В хедері відбувалося

³⁹ ПСЗРИ. Собрание Первое. Том XXVIII. 1804–1805 гг. № 21547. Санкт-Петербург: Тип. II. Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. С. 731–732.

⁴⁰ ПСЗРИ. Собрание второе. Том X. Отделение первое. 1835. № 8054. Санкт-Петербург, 1836. С. 308–323.

ознайомлення дітей із обрядами, особливостями побуту, формування світогляду єврейських хлопчиків. Найважливішим завданням хедерів було навчати дітей мові, молитвам, релігійним законам, виховувати за національними звичаями і традиціями⁴¹. Хедери поділялися на домашні платні та громадські безкоштовні. Багаті євреї здебільшого запрошували меламедів навчати своїх дітей додому, а громадські влаштовувалися для найбідніших дітей і сиріт та утримувалися коштом єврейських громад.

Кожен єврейський хлопчик у віці від 6 до 13 років зобов'язаний був відвідувати хедер. Заняття проходили від ранку до 7–8 години вечора. В одному класі одночасно могли навчатися учні трьох вікових груп.

У молодшій групі (*дардіке*, з трьох років) школярі навчалися абетці і читанню івритських текстів (без перекладу). Навчання починалося ознайомленням з буквами абетки та їх назвами, використовувались спеціальні листки для наочності. Вивчивши букви, хлопчик вчив слова і таким чином починав вчити молитви. Замість підручника використовували молитовник. Писати також не вчили. Тексти, які діти заучули, були на івриті. А так як діти розмовляли в більшості на їдиш, то вони часто-густо не розуміли змісту прочитаного. Але іврит вважався священною мовою, а знання його було важливою умовою для вивчення релігійних текстів.

У наступній групі (з п'яти років) вивчалися П'ятикнижжя з коментарями і початкові відомості про Талмуд. Наступним етапом занять в хедері після оволодіння навичками читання було вивчення Тори. Кожного тижня вивчався той розділ Тори, який в наступний шабат повинен був читатися в синагозі. Вивчення Тори в хедерах – це практично дослівний послідовний переклад слів тексту. Найчастіше меламед читав слово із оригіналу, а діти повторювали прочитане вголос. Кожне слово із тексту перекладалося окремо, зберігаючи порядок слів оригіналу, тому часто порушувалась логічна послідовність в реченні, втрачався зміст.

Старші учні (з восьми років) поглиблено займалися Талмудом. Навчалися за тим самим методом, який використовувався раніше для вивчення П'ятикнижжя.

У XIX ст., таким чином, рівень хедера визначався не віком учнів і не освітніми критеріями, а рівнем завчених релігійних текстів.

⁴¹ Мелешенко А.А. Найпопулярніші початкові єврейські школи другої половини XIX – початку XX століття на Волині. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2018. Вип. 1(42). С. 142.

Усі єврейські громади повинні були утримувати школи та вчителів, за цим слідували кагалні. Як приватні, так і громадські школи перебували під контролем кагалу – ради громади, який встановлював певні правила і обмеження, наприклад, що стосуються максимальної кількості учнів.

Вчитель-меламед міг мати помічника (*бехелфер*), отримував платню, що не фіксувалася і могла здійснюватися як в грошовому, так і натуральному вигляді. Батьки намагалися підібрати своїм синам кращих вчителів, платили їм додаткову плату, щоб число учнів у класі не перевищувало норму. «Прагненням кожного єврея в місті, для якого він був готовий принести в жертву всі свої мирські блага, було те, аби його сини стали вченими, і що принаймні одного з них матимуть за освіченого», – згадував Ісроель Гармі, мешканець містечка Любомль на Волині⁴².

Оскільки громади євреїв були здебільшого небагатими, а хедери потребували значних витрат, то більшість з хедерів знаходилася в поганому матеріальному стані. Спогади педагога і літератора А. Паперни, випускника Житомирського рабинського училища, про навчання в хедері підтверджують цей висновок, їх наводить дослідниця історії єврейської освіти А. Мелешенко: «Сам вигляд класної кімнати, – писав він, – міг викликати смуток у найбільш невибагливого щодо етики й комфорту учня. Досить велика кімната з відсірілими й почорнілими стінами, прогнилою підлогою і стелею, освітлена одним вікном, скло якого склеїли з уламків, була житлом меламеда. В ній знаходилися велика піч, полиця з кухонним начинням, ліжко, колиска для немовляти та інші господарські речі. В кімнаті копошилися діти меламеда, походжали представники тваринного царства в особі годувальниці-кози, курей і півня. Власне хедер складався з “червоного” кутка, де на високому м’якому стільці сидів “ребе” [...], по боках від нього стояли дві довгі лавки для учнів...»⁴³.

Ісроель Гармі згадував про перший день у хедері: «Коли хлопчик досягав віку трьох років, його вже відправляли в хедер [школу], до найближчого вчителя для маленьких дітей. Я дуже добре пам’ятаю мій перший день в хедері з ребе Р. Ісроелем, який жив через дорогу. Мене привели туди, одягненого в таус [молитовне покривало] мого батька, який

⁴² Спогади Ісроеля Гармі. URL: <https://shtetlroutes.eu/uk/spogadi-sroelya-arm-z-knigi-pamyat-lyubomlya/#>

⁴³ Мелешенко А.А. Хедер – Єврейська початкова школа на Волині другої половини XIX – початку XX ст. *Науково-методичний журнал «Початкова школа»*. Вип. 2(512). 2012. С. 53–54.

притримував молодий бехелфер, тоді як моя мати і бабуся плакали від радості та щастя.

Першою річчю, яку ми тут вивчили, була літери єврейського алфавіту алеф, а далі по порядку ми ознайомилися з іншими літерами і голосними. Тоді вони навчили нас усіх особливостей, необхідних для можливості легко читати Сіддур. Це був наш єдиний підручник, поки ми поступово не дійшли в своєму прогресі до Хумаш [П'ятикнижжя]»⁴⁴.

Архівні документи засвідчують кількість хедерів 1865 р. та їх місцезнаходження у губернії: у Новоград-Волинському повіті – 53 і Старокостянтинівському – 49⁴⁵. Надалі їх кількість в губернії зростала із ростом чисельності єврейського населення, так 1891 р. в 319 хедерах навчалось 3684 учні, 1899 р. – 824⁴⁶, 1914 р. в 648 хедерах – 11 313 учнів⁴⁷.

До 1917 р. хедери були наймасовішими і найчисельнішими навчальними закладами єврейських громад. Як зазначає А. Мелешенко, завдяки цим закладам євреї в більшості були грамотними, передавали з покоління в покоління відданість релігії й заповітам своїх предків, а через навчання в них пройшла значна частина діячів єврейської громади Волинської губернії. Один із них, Я. Ейгер, у доповіді на нараді Товариства з розповсюдження освіти серед євреїв заявив: «Хедер – подібний до гетто, він був одним із факторів збереження єврейства протягом століть неймовірного гніту. Слугуючи головним чином зміцненню релігійного світогляду, традиційний хедер у ту лиху годину зміцнював також національну самосвідомість єврейських мас»⁴⁸.

Талмуд-тори існували майже у всіх містах і містечках Волинської губернії, де єврейська громада була значної чисельності. Талмуд-тора – це навчально-благодійне громадське єврейське початкове училище для хлопчиків з бідних сімей та сиріт. Вони утримувались на кошти єврейських громад, на пожертвування заможних євреїв. «Талмуд Тора, – згадував Ісроель Гармі, – була офіційною освітньою установою спільноти

⁴⁴ Спогади Ісроеля Гармі. URL: <https://shtetlroutes.eu/uk/spogadi-sroelya-arm-z-knigi-pamyat-lyubomlya/#>

⁴⁵ Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської області). Ф. 71. Оп. 1. Спр.1502. Арк. 39.

⁴⁶ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 533. Спр. 158. Арк. 71 зв.

⁴⁷ Памятная книжка Волынской губернии на 1914 г. Житомир : Изд. Волын. губерн. статист. Комитета, 1914. 145 с. С. 64.

⁴⁸ Мелешенко А. А. Хедер – Єврейська початкова школа на Волині. С. 53–54.

[Любомля – *авт.*] і в ній навчалися насамперед діти з бідних сімей і сироти, оскільки вони не мали можливості платити за ребе»⁴⁹.

Наприкінці XIX ст. на Волині отримали розповсюдження ідеї Гаскали. Єврейський рух Гаскала – рух просвітництва, засновником якого на початку XVIII ст. став мислитель, рабин Мозес Мендельсон. У памфлеті «Що є Просвітництво?» він порушував питання про те, що євреї не мусять жити в гетто, у своїх замкнених середовищах. Є сучасний світ, сучасна наука, університети, потрібно вчитися, здобувати сучасні знання, досягати певних успіхів. Разом з тим, на відміну від європейських просвітницьких ідей, ідеологи Гаскали не відкидали релігію, вони виступали не за розрив з релігією, а за її модернізацію, оновлення⁵⁰. Швидкий розвиток талмуд-тор на Волині припадає на кінець XIX ст., коли під впливом ідей Гаскали усе більше освічених євреїв усвідомлювали необхідність освіти для юнацтва. Зазначимо, що в цей період найбільш відомою в регіоні була Ізяславська талмуд-тора, де 15 вчителів навчали 120 учнів⁵¹.

Методи навчання у талмуд-торах були схожими з тими, що застосовували у хедерах. 1852 р. Міністерством народної освіти Російської імперії була розроблена програма викладання єврейських предметів та перелік релігійних предметів, які повинні були вивчатися. В більшості талмуд-тор навчали шляхом механічного запам'ятовування, іноді вчили писати, приділяли більшу увагу івриту, адже діти розмовляли на ідиш⁵².

Єврейські громади на благодійні кошти закуповували книги, паливо, свічки для шкіл, намагалися легально оформити їх існування. Проте, відкриття школи потребувало часу і виконання формальних умов, тому вони почасти діяли таємно⁵³. Про що, зокрема, 1865 р. йшлося у рапорті смотрителя Дубенського державного єврейського училища 1-го розряду: протягом кількох років державний наглядач рабин П. Брик «різними вивертами зміг відводити очі керівництва» від діяльності школи,

⁴⁹ Спогади Ісроеля Гармі. URL: <https://shtetlroutes.eu/uk/spogadi-sroelya-arm-z-knigi-pam-yat-lyubomla/#>

⁵⁰ Див. про рух Гаскали на Волині : Рудницька Н. Гаскала: шлях до асиміляції чи спосіб збереження та розвитку європеїства на Волині у XIX ст. URL : http://eprints.zu.edu.ua/4819/1/Roodnitska_Natalia_1.pdf

⁵¹ Держархів Житомирської області. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 1502. Арк. 39.

⁵² Рудницька Н. В. Вивчення Талмуду та релігійно-національних предметів в єврейських навчальних закладах Київського навчального округу в у XIX – з початку XX ст. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/10596/1/Вивчення%20талмуду.pdf>

⁵³ Держархів Житомирської області. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 1161. Арк. 22.

«в талмуд-торі більше 60-ти хлопчиків виховуються в надзвичайно фанатичному дусі». Як свідчить документ, смотритель пропонував закрити талмуд-тору, оскільки вона, на його думку, завдавала «відчутної шкоди справі освіти євреїв»⁵⁴. У Любомльській школі, згадував Ісроель Гармі, учні раділи, «коли [...] висів замок, і нашому щастю не було меж. Ми завжди були вдячні неєврейському урядовому інспектору шкіл, який змушував тремтіти меламедів, що вчили без ліцензії, і тоді ми мимоволі насолоджувалися коротким перепочинком»⁵⁵.

1859 р. російський уряд оприлюднив рішення про введення в навчальну програму талмуд-тор загальноосвітніх предметів та про призначення викладачами тих осіб, які отримали «відповідну освіту»⁵⁶. Талмуд-тори нового, вже «покращеного» типу, стали з'являтися у 80–90-х рр. XIX ст. В умовах модернізаційних змін та під впливами руху Гаскали освіта євреїв потребувала наближення до їх господарських потреб, розвитку підприємництва, професійної підготовки. Тому змінився зміст освіти, додалися предмети світського характеру, природничо-математичного напрямку. Вивчали також російську мову, арифметику, історію, географію, малювання, правопис, співи, гімнастику. В Любомльській талмуд-торі «на додаток до релігійних предметів, молитви і Хумаш вони [учні] трохи вчили арифметику і російську мову. Талмуд-Тора була під контролем офіційної влади: за нею наглядав призначений рабин, який стежив, щоб освіта тут відповідала духові часу»⁵⁷. Зауважимо, що на початку XX ст. подібні школи успішно функціонували в Острозі, Рівному, Овручі, Новоград-Волинському, Луцьку⁵⁸.

Таким чином, в 40-х рр. XIX ст. в Російській імперії розпочалися реформи в галузі єврейської освіти. Їх метою було підпорядкування громад євреїв імперському загальному управлінню, зміни в релігійному та громадському устрої єврейського населення, ліквідація відчуженість єврейських громад та встановлення контролю над ними. 1842 р. для

⁵⁴ Мелешенко А.А. Найпопулярніші початкові єврейські школи. С. 142; Держархів Житомирської області. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 1502. Арк. 39.

⁵⁵ Спогади Ісроеля Гармі. URL : <https://shtetlroutes.eu/uk/spogadi-sroelya-arm-z-knigi-pamyat-lyubomlya/#>

⁵⁶ Держархів Житомирської області. Ф. 396. Оп. 2. Спр. 238. Арк. 43.

⁵⁷ Спогади Ісроеля Гармі. URL : <https://shtetlroutes.eu/uk/spogadi-sroelya-arm-z-knigi-pamyat-lyubomlya/#>

⁵⁸ Памятная книжка Волынской губернии на 1914 г. С. 116.

контролю за навчальним процесом, програмами єврейських закладів освіти створено «Комісію для освіти євреїв у Росії» на чолі з міністром Уваровим⁵⁹, до складу якої увійшли також і відомі представники єврейства і яка обговорювала питання освіти євреїв. Статус запроваджених нових навчальних закладів для євреїв уперше було визначено в «Положенні про євреїв» 1835 р. У листопаді 1844 р. імператором Миколою II підписано Указ «Про заснування особливих училищ для освіти єврейського юнацтва»⁶⁰. У ньому запропоновано новий підхід до організації освіти єврейської спільноти. Євреї зберігали право навчатися в державних закладах, водночас передбачалося відкриття особливих єврейських шкіл двох типів: першого розряду (початкові, на рівні парафіяльних училищ) і другого розряду (прирівнювалися до повітових училищ). Для підготовки вчителів і рабинів заплановано функціонування рабинських училищ, які прирівнювалися до гімназій⁶¹.

Для керівництва і контролю за реалізацією імператорського указу було створено губернську єврейську училищну комісію, згодом у Луцьку, Новограді-Волинському, Острозі, Рівному створені повітові єврейські училищні комісії. Вони повинні були контролювати як процес створення та функціонування державних єврейських училищ, так і традиційні єврейські навчальні заклади (хедери, талмуд-тори). До управлінського й керівного складу, крім офіційних представників державних органів, згідно «Відомостей про стан єврейських навчальних закладів Волинської губернії за 1854 р.» входили уповноважені єврейської громадськості, які здебільшого були представниками заможного єврейського купецтва⁶². Вчителями Закону Божого визначалися євреї, інших предметів – як євреї, так і вчителі-християни. На учнів цих навчальних закладів поширювалися усі пільги, які дарувалися єврейським дітям, що вчилися в християнських школах, а також низка нових, наприклад пільга з виконання рекрутської повинності.

У цій системі від 1844 р. існували і державні єврейські училища (першорозрядні і другорозрядні), а також приватні (першорозрядні

⁵⁹ ПСЗРИ. Собрание второе. Отделение первое. Т. XIX. 1844. Санкт-Петербург, 1845. № 682.

⁶⁰ ПСЗРИ. Собрание 2-е. Т. XIX : 1844–1845. Санкт-Петербург : Тип. 2-го Отд-ния Собств. ее императ. величества канцелярии, 1845. № 18420. С. 764–766; Держархів Житомирської області. Ф. 393. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 4–8.

⁶¹ ПСЗРИ. Собрание 2-е. Т. XIX : 1844–1845. Санкт-Петербург : Тип. 2-го Отд-ния Собств. ее императ. величества канцелярии, 1845. № 18420. С. 765.

⁶² Держархів Житомирської області. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 1161. 48 арк.

і другорозрядні) єврейські освітні заклади. Функціонування цієї системи зумовило досить високий рівень грамотності волинських євреїв, який якісно відрізнявся від рівня освіти інших етнічних громад Волині. «Положення про коробковий збір» 1844 р.⁶³, створюючи основу для фінансування шкіл, в параграфах 9 та 67 вказувало, що збір з шабатних свічок призначається виключно для єврейських училищ (шкіл)⁶⁴.

У Житомирі 1846 р. (1846–1873) відкрито рабинське училище, що отримувало гімназійний статус і мало забезпечити учительськими кадрами єврейські школи. Училище мало два відділення, перше з яких – раввинське, де євреї могли отримати підготовку для богослужіння. Друге, учительське, відділення готувало шкільних вчителів із знанням світських предметів та методики їх навчання. Зауважимо, що рабинський курс училища, на відміну від учительського, тривав два роки й передбачав вивчення не лише конкретних предметів, необхідних для підготовки рабинів, але й низки єврейських дисциплін, які вивчали вдвічі довше, а відтак – і засвоювали краще. Всі предмети, окрім німецької мови та суто єврейських дисциплін, у закладах такого типу викладали вже російською мовою. Знання російської мови та історії, як зазначено в «Положенні про рабинські училища» 1844 р., було основною умовою переведення учнів до наступного класу⁶⁵. Отож, засновуючи досить ефективний професійний освітній заклад із російською мовою викладання, який відкривав перед випускниками перспективу працевлаштування у вже створеній системі єврейських державних училищ першого та другого розрядів, царський уряд забезпечував реалізацію своєї стратегічної ідеологічної мети – максимальну русифікацію та асиміляцію локальних й етнічно замкнутих єврейських громад, що проживали на території поліетнічних регіонів імперії.

Про розповсюдження на території Волинської губернії ідей Гаскали та зростаючу потребу в отриманні загальної освіти серед єврейського населення свідчить той факт, що чисельність учнів в училищі постійно зростала, так у 1848–1850 рр. вона становила близько 70 осіб, 1851–1852 рр.

⁶³ ПСЗРИ. Собрание 2-е. Т. XIX. Отделение первое. 1844. Санкт-Петербург: Тип. 2-го Отделения Собств. е.е. императ. величества канцелярии, 1845. № 18545. С. 876.

⁶⁴ Там само. С. 877, 886; Рудницька, Н. В. Фінансування освіти євреїв Волинської губернії у XIX – на початку XX ст. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/6803/1/Рудницька.pdf>

⁶⁵ Держархів Житомирської області. Ф. 396. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 6–7 зв.

близько 200, найбільша їх кількість зафіксована 1864 р. – 284 учні⁶⁶. Випускники та викладачі Житомирського училища ставали провідниками нового погляду на освіту єврейської молоді, сприяли підвищенню рівня грамотності серед єврейства та подоланню замкненості громади⁶⁷.

Уведення державних (казенних) єврейських училищ, де зберігалося вивчення Талмуду, супроводжувалося переслідуваннями меламедів і подекуди закриттям хедерів. Це посилювало недовіру до освітніх реформ і до запропонованої державою шкільної системи.

Надалі російська політика обмежень щодо освіти та життєдіяльності єврейських громад виявилася у «Положенні про міські училища та Учительські Інститути» від 31 травня 1873 р.⁶⁸, за яким на Волині функціонували вже державні міські школи (училища), що запроваджувалися замість єврейських 1–2 розрядних училищ. Метою цих навчальних закладів оголошувалося надання дітям, зокрема і євреям, елементарної освіти та прикладних знань, які б відповідали потребам часу. Школи (училища) поділялися на одно-, дво-, три- та чотирикласні, а для проходження повного курсу виділялося шість років. Згідно «Положення» навчання всіх дисциплін повинно було проводитися російською мовою, проте діти іно-вірців звільнялися від уроків Закону Божого, що покладалося на батьків. Окрім Закону Божого, у школах навчалися читанню та письму, російській мові, арифметиці, геометрії, географії, історії, кресленню і малюванню, співу, гімнастиці. За бажанням місцевої спільноти діти могли опановувати ремесло⁶⁹. З метою підготовки учителів для школи (училища) в семи містах імперії відкривалися учительські інститути⁷⁰.

Отож, 1873 р. на базі колишнього Житомирського рабинського училища відкрився Житомирський єврейський вчительський інститут (1873–1885 рр.), після навчання в якому випускник отримував атестат на звання вчителя міського училища. Можливість здобути освіту у вищому навчальному закладі, звільнення його учнів від військової повинності, а також певні пільги для його випускників, які надавалися державою,

⁶⁶ Історичний нарис. URL: <https://zu.edu.ua/chem?id=2>

⁶⁷ Див. : Рудницька Н. Гаскала: шлях до асиміляції чи спосіб збереження та розвитку єврейства на Волині у XIX ст. URL: http://eprints.zu.edu.ua/4819/1/Roodnitska_Natalia_1.pdf

⁶⁸ ПСЗРИ. Собрание 2-е. Т. XLVII. Отделение первое. 1830–1885. Санкт-Петербург : Тип. 2-го Отд-ния Собств. ее императ. величества канцелярии, 1875. № 50909. С. 727–736.

⁶⁹ Там само. С. 729.

⁷⁰ Там само. С. 732.

приваблювали єврейську молодь, тому з кожним роком кількість вихованців інституту зростала. Так, у 1873/74 навчальному році в інституті нараховувалося 22 вихованці, у 1874/75 – 37, у 1875/76 – 47, у 1876/77 – 64, у 1877/78 – 67, у 1878/79 – 70, у 1879/80 – 74. За 12 років існування Житомирського учительського інституту в його стінах здобули освіту більше 200 єврейських юнаків. Вони зіграли значну роль у вирішенні питання кадрового забезпечення єврейських навчальних закладів усієї «смуги осілості»⁷¹.

На початку 80-х рр. XIX ст. спроби російського самодержавства створити такі навчальні заклади, які готували б слухняних «обрусителів» єврейської молоді, зійшла на нівець. 28 листопада 1885 р. Олександр III затвердив указ про закриття Житомирського єврейського учительського інституту⁷².

Упродовж 1880–1890 рр., як, зрештою, й на початку XX ст., урядом ухвалено низку нових обмежувальних законів щодо єврейського населення. Численні нормативно-правові акти цього періоду спрямовувалися на реорганізацію єврейської освіти на загальноімперських засадах та звужування впливів релігійної традиції, посилення русифікацію, послаблення позиції єврейства в економіці⁷³. Проте традиційна єврейська школа продовжувала функціонувати, хоча у реформованому вигляді.

На початку XX ст. на Правобережжі функціонувало 5 двокласних та 11 однокласних казенних єврейських училищ. У 1916 р. існували наступні єврейські училища: однокласних – 6 (693 хлопчиків); двокласних – 1 (214 хлопчиків); приватних чоловічих – 13 (507 хлопчиків), приватних жіночих – 11 (659 дівчаток); талмуд-тор – 12 (1283 хлопчиків), хедерів – 615 (11562 хлопчиків). Всього – 658 єврейських навчальних закладів⁷⁴. Отож заходи влади з русифікації єврейських закладів освіти та спроби їх змінити за нормативними вимогами державних органів освіти хоча і проводилися, однак остаточної мети не досягли.

Значна частина євреїв Волинської губернії займалася ремісництвом. За відомостями Н. Рудницької, у 1885 р. у губернії працювало 47 782 ремісники, серед яких було близько 37 тис. євреїв, тобто 77,4 %⁷⁵. Тому зрозу-

⁷¹ Історичний нарис. URL: <https://zu.edu.ua/chem?id=2>

⁷² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 535. Спр. 188. 10 арк.

⁷³ Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України. С. 110–111.

⁷⁴ Там само. С. 253.

⁷⁵ Рудницька Н. Професійна освіта євреїв у XIX – поч. XX ст. *Український історичний журнал*. 2001. № 6. С. 123–132. С. 124.

мілою була потреба у професійній підготовці молодих євреїв. Якщо до середини XIX ст. батьки віддавали своїх дітей на навчання ремеслу до майстрів-ремесників, то 70–80-і рр. потребували вже системної професійної освіти. У 1862 р. було відкрите перше в Російській імперії єврейське ремісниче училище у Житомирі. Крім загальноосвітніх предметів, у ньому навчалися ковальському, столярному, токарному, мідному та жерстяному ремеслам. Вихованцям училища, які отримали звання майстра, надавалося право на роботу без запису в цехи, вони звільнялися від рекрутської повинності, заплативши за це 150 крб. в скарбницю. Про популярність Житомирського ремісничого училища свідчила постійно зростаюча кількість учнів. У 1862 р. при відкритті училища було зараховано на навчання 15 учнів, 1878 р. – 54, 1879 р. – 64, а 1883 р. – 80. 1884 р. ремісниче училище у Житомирі було закрито. Місцева адміністрація мотивувала це достатньо прозоро: «Оскільки у містах і містечках південно-західного краю євреї дають більшість ремісничих рук і цим заважають розвитку ремісничої праці серед корінного населення, яке вони експлуатують, то спеціальне єврейське ремісниче училище при відсутності подібних училищ для християн є зайвим знаряддям у руках євреїв для експлуатації корінного населення»⁷⁶.

У Київському навчальному окрузі наприкінці XIX ст. діяло п'ять ремісничих відділень при єврейських однокласних казенних училищах, одне з них при Рівненському казенному єврейському однокласному училищі. Організацією навчального процесу у Волинській губернії відрізнялася, наприклад, талмуд-тора у містечку Корець Новоград-Волинського повіту. У ній, крім обов'язкових предметів, діти вивчали основи ремесла і городництва. Кількість подібних єврейських закладів освіти з професійною підготовкою дедалі зростала⁷⁷. На початку XX ст. ремісничі класи працювали при Острозькому та Кременецькому однокласних початкових єврейських училищах. В інших єврейських училищах відкривали також ремісничі класи.

Помітним явищем, водночас, і певним зрушенням у традиційних підходах до жіночої освіти в єврейських громадах, стали жіночі єврейські училища. Упродовж 1905–1915 рр. на Волині відкрили 16 жіночих приватних

⁷⁶ Рудницька Н. Професійна освіта євреїв у XIX – поч. XX ст. С. 125–126.

*Докладніше про професійну освіту євреїв див.: Рудницька Н. Професійна освіта євреїв у XIX – поч. XX ст. *Український історичний журнал*. 2001. № 6. С. 123–132.

⁷⁷ Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України. С. 253.

училищ, зокрема у Рівному, Житомирі, Старокостянтинові, ін. Загалом у жіночих училищах губернії 1914 р. навчалося майже 1500 дівчат⁷⁸.

Отже, держава, здійснюючи етносоціальну політику, штучно виділила одну з них національних спільнот – єврейську. На початку століття влада не пропонувала кардинальних змін у внутрішньому устрої єврейських громад, не втручалася і в освітні процеси, а від 40-их рр. вже визначилося основне спрямування її політики: простір розселення євреїв обмежено, накладено низку заборон в господарському розвитку громад, громадському устрої, освітній сфері. Обмежувальні заходи (1835, 1844, 1873 рр.), що стосувалися освіти євреїв, характеризувалися спробами впорядкувати її за зразком загальноросійським, обмежити впливи кагалу та церкви, русифікувати та професіоналізувати школу.

У 70–80-х рр. низка законів та урядових положень (про казенні єврейські училища, про рабинські училища, про приватні освітні заклади євреїв і про меламедів тощо) мали прискорити асиміляцію представників цього етносу та сформувати лояльну до влади спільноту. Проте вони не були дієвими, ігнорувалися самими єврейськими громадами. Єврейська освіта (хедери, талмуд-тори), як знакова для збереження виховних традицій та ідентичних рис єврейства, продовжувала функціонувати, хоча і у реформованому вигляді, до початку Великої війни.

Освітньо-культурний простір чеської громади Волині.

Від другої половини XIX ст. міграція іноземців на терени Південно-західного краю Російської імперії активізувалася, зокрема масовістю відзначалася імміграція чехів. Викликана, головним чином, економічними причинами, організована з приватної ініціативи, імміграція чеських землеробів була протегована російським урядом за положенням комітету міністрів про оселення чехів на Волині («Про прийняття у російське підданство австрійських вихідців чехів, що переселилися у Волинську губернію, з наданням їм прав і переваг, встановлених для іноземних робітників, які оселяються в Росії»), підписаною Олександром II 10 липня 1870 р.⁷⁹. Серед наданих чехам пільг був дозвіл на відкриття шкіл, в яких

⁷⁸ Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України. С. 252.

⁷⁹ ПСЗРИ. Собрание 2-е (1825–1885). Т. XLV (1870). Отделение 2-е. Санкт-Петербург : Тип. 2-го Отд-ния Собств. ее императ. величества канцелярии, 1874. № 48551. С. 20–21.

за бажанням діти могли навчатися російською мовою разом із дітьми селян-українців, вивчаючи при тому чеську. Пільги, надані чеським переселенцям, спричинили масовість іммігрантського руху з чеських земель. За даними перепису 1897 р. на території Волинської губернії серед 2989 тис. мешканців чехів нараховано 27 670 осіб, або 0,92% усіх мешканців губернії. Найчисельнішими районами чеської імміграції були Дубенський повіт (10 579 ос.), Рівненський (4750 ос.), Луцький (3941 ос.)⁸⁰. Волинські чехи складали більше половини усіх російських чехів Імперії, всього їх нараховувалося 55 385 осіб⁸¹. На початку XX ст. чеський агроном Емануїл Немечек показав чисельність волинських чехів у 25 364 особи⁸².

Оскільки чехи були лояльними до влади, то зрозумілими були її протекціоністські заходи щодо іммігрантів з Імперії Габсбургів. Самодержавство розглядало чеських колоністів як своєрідний іммігрантський прошарок, відмінний від німців, чи поляків, чи євреїв, на який воно могла покластися у реалізації політики щодо національних спільнот. Проте, ці заходи припинилися, коли владі не вдалося використати чеських поселенців задля протидії полякам-католиками, а самі чехи приймали православ'я, щоб не втратити пільги та змогу купувати землі. Зрештою, обмеження 1880–1890-х рр. щодо німців чи євреїв застосовувалися у стосунку чеського населення.

Чехи-колоністи облаштовували свої поселення протягом кількох років і, поряд із вирішенням нагальних господарських справ (купівля землі, зведення будинків і тощо), відкривали та утримували власним коштом школи. Вчителями ставали освічені іммігранти або священники, які переселялися разом із селянами та ремісниками. Освіту, виховання дітей в традиціях чеського народу чехи вважали обов'язковим елементом життєдіяльності колонії.

Організацією шкіл займалися чеські волосні управління, які було утворено відповідно до наданих пільг 1870 р. у чеських волостях Глинську, Дубні, Луцьку; пізніше, 1872 р., – Купичеві. Так, на прохання громади двокласні училища були відкриті у селах Глинську Рівненського повіту,

⁸⁰ Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года / под ред. Н. А. Тройницкого. Т. II. Санкт-Петербург, 1905. С. XI.

⁸¹ Vaculík Jaroslav. Dějiny volyňských Čechů. I. Díl. 1868–1914. Praha, 1997. S. 28–29.

⁸² Sborník České společnosti zeměvědné. 1901 – 02. 8. Č. 3. S. 75.

Мирогощі та Бударажі Дубенського повіту, інших колоніях⁸³. Представники громади чехів Ф. Пржібил та В. Оліч у 1870 р. звернулися до попечителя Київського навчального округу Антоновича, зазначаючи, що просять допомоги в «одному із головних предметів, що [...] турбують, [...] дати нам засіб виховувати наших дітей в дусі Уряду, якому ми тепер належимо. Для цього ми просимо дозволити відкрити [...] в трьох колоніях [...] по одному двокласному училищу близько 100 учнів в кожному, з тим, щоб діти наші могли вступити до гімназій та університетів»⁸⁴.

Протягом 1875–1878 рр. в колоніях Острозького, Дубенського, Рівненського, Луцького і Володимир-Волинського повітів було відкрито 19 чеських шкіл, де навчалося 733 дитини⁸⁵. В 17 школах навчали вчителі-чехи, у двох – чехи-священники, яких утримували громади колоністів, а вчителів російської мови колоністи просили призначити. Архівні матеріали містять листи-прохання про відкриття шкіл колоністів Ульбарова Дубенського повіту (50 підписів), Купичіва Володимир-Волинського повіту (109 підписів), Теремного Луцького повіту (46 підписів), Мстишина (12 підписів), Княгининка Луцького півіту (31 підпис)⁸⁶. Так, з перших років оселення школа стала для чеських іммігрантів осередком збереження рідної мови та національної культури.

В Квасиліві Рівненського повіту, одній із «старших» чеських колоній, школа почала працювати 1871 р., традиційно навчалися діти віком від 6 до 12 років. Першим вчителем став Кисела, а розквіт шкільного навчання спостерігався за вчителювання Антоніна Перного, другого вчителя (1892–1899 рр.). Від 1892 р. на чолі школи в Квасиліві не було жодного чеха, лише українці або росіяни. 1892 р. також була заснована бібліотека, яка належала школі, а з початком русифікації заповнилася російськомовною літературою⁸⁷.

У поселенні Підгайці Дубенського повіту діти з чеських родин пішли до дворічної школи у 1874 р., навчання велося російською мовою. Шкільного приладдя бракувало, користувалися табличками з грифелем. В родині намагалися навчити дітей рідної мови⁸⁸.

⁸³ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 225. 1870. Спр. 49. Арк. 31–85.

⁸⁴ Там само. Арк. 2–2 зв.

⁸⁵ Там само. Арк. 222–222 зв.

⁸⁶ Там само. Арк. 31–85.

⁸⁷ Kronika obce Kvasilova. Nákladem tiskárni «Hlas Volyně». Kvasilov, 1929. S. 28–29.

⁸⁸ Kronika obce Podhajce. 1871–1947. Рукоспис. S. 6.

За спогадами Яна Мартінека Молодшого в с. Гульча Чеська (тоді – Острозького повіту) переселенців не влаштовував стан тодішньої освіти, який вони застали після переселення, оскільки «бажали дати своїм дітям кращу освіту, а до того ж рідною мовою. Щоб цього досягти, мушили покладатися лише на власні сили. [...] в Гульчі виникла швидко після переселення власна чеська школа, що утримувалася селом. Мовою навчання була чеська»⁸⁹. Вчителями були молоді люди Йозеф Рихна та Антонін Шедіви, а в 1873–1874 рр. – священник Франтішек Кашпар. Спочатку чеські школи не мали підручників, але оскільки контакти з чеськими землями не припинялися, то такі підручники з'явилися вже через рік, як це було в Гульчі. Важливо зауважити, що на відміну від німецьких та єврейських шкіл, де навчання для дівчаток традиційно не запроваджувалося за деякими винятком, в чеських школах навчалися разом діти обох статей.

Поряд із освітою для дітей в чеських школах запроваджуються і курси для дорослих. У 1873 р. такі курси почали діяти при Мирогощинській школі (училищі), в той самий час в школі (училищі) Глинська навчалося близько ста дорослих⁹⁰. Заняття для них тривали з листопада до березня, дорослі вивчали російську та чеську мови.

У «Військово-статистичному огляді Волинської губернії» так характеризувано стан освіченості чехів-колоністів (1883 р.): «Чехи майже усі грамотні... Вони не втрачають зав'язків із своєю батьківщиною і зберігають свої традиції і звичаї. [...] Читання чеських газет серед них дуже розповсюджене. В усіх облаштованих ними поселеннях є школи, в яких навчають чеській та російській мові. Землевласники-чехи (більше 30 десятин землі) користуються можливістю давати дітям гімназійну освіту»⁹¹. Дійсно, високу освіченість чехів Волині засвідчили і обстеження колоній російськими чиновниками, і результати перепису 1897 р.

У березні 1870 р. міністерство народної освіти доручило попечителю Київського навчального округу сприяти навчанню дітей колоністів разом із місцевими мешканцями, «що послугує тісному зближенню переселенців із російським народом»⁹². Наступ русифікації 1880-х років

⁸⁹ Бонек І., Манова Д., Старек В. Гульча Чеська на Волині. Опис життя в 1870–1947 рр. Переклад з чеської В'ячеслава Шляхового. Рівне : ПП Дятлик М., 2017. С. 57.

⁹⁰ *Волинские епархиальные ведомости*. 1894. № 5. С. 156.

⁹¹ Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волинской губернии. С. 183.

⁹² ЦДІАК України. Ф.707. Оп. 225. 1870. Спр. 49. Арк. 19.

в українських землях відбився і на чеській освіті. Як результат, «у зв'язку із фінансовими труднощами» 1887 р. закрито чеський клас при Глинському народному училищі. У листі Міністерства народної освіти зауважено, що «закриття класів чеських при народних училищах [...] необхідно і належить до виконання не залежно від того, чи будуть віднайдені кошти для відкриття паралельних класів»⁹³. Зауважимо, що поселення Глинськ було одним із найстаріших колоній в губернії із чисельним чеським населенням, а староста Глинська пропонував від імені колоністів оплачувати функціонування класу училища з чеською мовою навчання.

Після підпорядкування шкіл Міністерству народної освіти (1887 р.)⁹⁴, що передбачало поширення на школи чехів дієвого контролю з боку міністерства та інспекторів народних училищ, формування програм шкільних занять відповідно до загальноросійських вимог, введення російської мови навчання, отож розпочався швидкий процес ліквідації чеського шкільництва. Оскільки доти це міністерство його не контролювало, то російська влада трактувала систему чеської освіти як антиросійську. З метою посилення контролю за початковою та середньою освітою 1890 р. при Київському навчальному окрузі запроваджена інспекція народних училищ⁹⁵. До компетенції інспектора належали і питання чеських шкіл та училищ, зокрема викладання російської мови в них, що стало важливим чинником у запровадженій царським урядом політики обмежень для іноземних поселенців краю. Так, чеські початкові та середні навчальні заклади приведені у повну відповідність із загальним типом російських училищ. Викладання в них велося російською мовою, вчителі – переважно російського походження, а чехи-викладачі здобували освіту в місцевих учительських семінаріях (наприклад, в м. Остріг), що були провідниками русифікації, або їх було відсторонено від учительської праці⁹⁶. Таке вирішення питання про облаштування початкової та середньої освіти в чеських поселеннях цілком відповідало основній меті національної політики царського уряду, спрямованої на русифікацію іноетнічного

⁹³ ЦДІАК України Ф.707. Оп. 225. 1870. Спр. 49. Арк. 247–254.

⁹⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 196 (1892). Спр. 68, ч. 1. Арк. 61; ПСЗРИ. Собрание 3-е : [с 1-го марта 1881 г.]. Т. VII. Санкт-Петербург : Гос. тип., 1885–1916. 1890. С. 432.

⁹⁵ Надольська В. В. Чеські навчальні заклади Волинської губернії у другій половині XIX ст. Чехи на Волині: історія і сучасність. Житомир; Малин : "Волинь", 2001. С. 32.

⁹⁶ Vaculík Jaroslav. Dějiny volyňských Čechů. I. Díl. S. 128–129.

населення Імперії та поступову ліквідацію системи освіти рідною мовою. Крім того, до чеських шкіл виявляла прискіпливу «увагу» Православна Церква. Школами, на думку обер-прокурора Синоду К. Победоносцева, повинні керувати саме православні священики – лише тоді можливо досягти результатів, яких очікує влада, тобто повного «злиття» з місцевим населенням⁹⁷.

Перехід на російську мову навчання, поступова ліквідація педагогічних традицій чеської школи, народних звичаїв виховання негативно вплинуло на молоде покоління чеських іммігрантів. Русифікація шкільної освіти, негативне ставлення влади до будь-якого прояву національної окремішності в освіті, культурі чи побуті призводили до поступового або приховування цих ознак чехами, або до реальної їх втрати. Чеську мову, яку вже не вивчали в школі, а тим більше й у вищих навчальних закладах, молоде покоління знало погано й користувалося лише в побуті, молоді люди, які навчалися у містах і в Чехії, не поверталися до колоній. Небагато молодих чехів могли писати по-чеськи, але кириличними літерами; бібліотеки занепадали, літературу з Чехії отримували все рідше й рідше; аматорські гуртки припинили діяльність. Особливо складна ситуація виникла із бібліотеками, які втрачали читача. Оскільки переважна їх частина функціонувала при школах, то зі змінами у шкільному підпорядкуванні бібліотеки замінювалися на російські.

Становище в освітньому та культурному просторі громади чехів змінилося тільки після 1905–1907 рр. Ініціативу запобігання асиміляційним процесам та поновлення національного життя взяли на себе найосвіченіші й найзаможніші представники громади, які мігрували до міст, а з чеських земель іммігрувала нова хвиля переселенців: інженерів, музикантів, високопрофесійних робітників і техніків. Утворені в Києві культурно-освітнє Товариство ім. Я. А. Коменського (1907)⁹⁸ і товариство «Бесіда»⁹⁹ ініціювали відкриття чеської школи і театру «Стромовка»,

⁹⁷ Vaculík Jaroslav. Dějiny volyňských Čechů. I. Díl. S. 132–133.

⁹⁸ Національний архів Чеської Республіки (Národní archiv – NA), м. Прага. Fond 1159. Svaz Čechů z Volyně, Žatec (SvČV) (Союз чехів з Волині, Жатець). К. 104, inv. č. 365–366. Spolek Jan Amos Komenský, Kyjev. Spolkový materiál. 20 list.; Сидорчук О. С. Діяльність чеського благодійного й освітнього товариства ім. Я. А. Коменського в Україні (1907–1917 роки). Чехи на Волині: історія і сучасність: праці Житомир. науково-краєзнавчого т-ва дослідників Волині / [відп. ред. М. Ю. Костриця, В. І. Тимошенко]. Житомир; Малин : Волинь, 2001. Т. 24. С. 75–78.

⁹⁹ Держархів Рівненської області. Ф. 30. Оп. 20. Спр. 930. Арк. 1.

друкували чеські часописи («Русский чех», «Чехослован»)¹⁰⁰. У такий спосіб заможна і свідома частина громади, беручи на себе основні фінансові й організаційні турботи, очолила процеси відродження почуттів етнічної приналежності чехів. До таких процесів активно долучалася громада «весніц» (з чes. – *колонія, село*) на Волині. За зразком київської були відкриті школи в с. Дідова Гора Острозького повіту, с. Квасилів Рівненського повіту, с. Боратині Луцького повіту¹⁰¹.

У Києві 1907–1908 рр. починає друкуватися чеський часопис «Rusky Čech» («Русский чех»), власником якого було чеське культурно-освітнє Товариство ім. Я. А. Коменського, видавцем, а пізніше й редактором – волинський чех, землевласник, власник готелю «Прага» на вул. Великий Володимирській Вацлав Вондрак¹⁰². На шпальтах відображалися нагальні проблеми волинських чехів: розвиток господарства, культурно-освітнє життя, асиміляційні процеси. Поряд із господарськими публікаціями газета друкувала статті з нищівною критикою тих краян, які вважали освіту непотрібною: «Ті морги – це ще не все, якщо найбагатший немає освіти і кругозору, то ті «морги» йому не допоможуть». У публікаціях твердили, що різниці між чехами та українцями вже не спостерігається, як це було на початку імміграції, що про культурний вплив на місцеве населення вже не може бути мови. Аматорські гуртки не працюють, припинили діяльність спілки. Далі автор робить обґрунтований, на нашу думку, висновок: «Саме духовна сфера стала першою жертвою реакційної політики уряду, встановленої 1882 р., [...] самодержавство проводило свою політику послідовно і досягло найбільших успіхів»¹⁰³.

В уривку зі статті Вацлава Бенеша «Збережемо своє чешство!», опублікованій у часописі «Rusky Čech», що його наводить чеський історик Ярослав Вацулік, читаємо: «[...] діти перших переселенців є ще чехами, але чи будуть їхні діти або наступні покоління чехами, сказати важко! Не знаю ні одного німця з давнішніх колоній, який би не знав німецької мови, але чехів, потомків перших поселенців, які не знають жодного

¹⁰⁰ Див. ширше: Dejiny čechu na Ukrajině / Історія чехів в Україні. Київ, 2013. С. 484–519.

¹⁰¹ Vaculík Jaroslav. Dějiny volyňských Čechů. I. Díl. S. 62.

¹⁰² Ibidem. S. 62–64; Вацулік Я. Председатель союза чехословацких обществ в России. Вацлав Вондрак (1916–1917). Славянский сборник. Саратов, 2012. Вып. 10. С. 49–59; Dejiny čechu na Ukrajině. С. 489.

¹⁰³ Вацулік Я. Історія волинських чехів / [пер. з чes. Я. Кубелка]. Прага : Т-во чехів з Волині та їх друзів, 2013. С. 46–47.

слова по-чеськи, знаю багатьох, все одно діти їхні залишаться в Росії і не будуть того потребувати [...]». Дописувач із Мирогощі Дубенського повіту доповнював: «[...]Підростаюче покоління, котре вийшло з російської школи, не вміє навіть підписатись мовою своїх батьків [...]»¹⁰⁴. Чеська інтелігенція справедливо турбувалася про ставлення чехів до рідної мови, до її вивчення, адже це чи не основний чинник збереження національної ідентичності. Подібні процеси торкнулися і німецької школи, проте німці виявляли більшу «стійкість», аніж чеське населення¹⁰⁵.

У 1912 р. на злеті товариства «Сокіл» в Празі київський чех, підприємець В. Меліхар зазначив, що друга генерація чеських іммігрантів в Росії вже втрачена, «мусимо це порушити»¹⁰⁶. Ситуація із чеської освітою та усвідомленням приналежності до чеського народу кардинально змінилася протягом подій Першої світової війни.

Після 1921 р. західна частина території колишньої Волинської губернії, де компактно розселилися волинських чехів, відійшла до Польщі. У новоутвореному Волинському воєводстві станом на 1921 р. проживало 25405 чехів, що становило 1,8 % усього населення краю¹⁰⁷. За другим загальним переписом населення Польщі зафіксовано вже 30977 осіб чеської національності¹⁰⁸. Чеське населення концентрувалося переважно у центральних та південно-східних повітах воєводства – Луцькому, Володимир-Волинському, Дубенському, Рівненському, Здолбунівському, у містах Луцьку, Рівному, Здолбунів, Дубні. Незначна кількість чехів проживала на теренах Ковельського, Горохівського та ін. повітів Волині.

Чеське шкільництво являло собою два типи освітніх закладів – початкові державні та початкові і середні приватні. Керівництво державною початковою освітою здійснювалося у відповідності із законом про освіту 1924 р. Шкільний закон, який за іменем автора С. Грабського,

¹⁰⁴ Вацулік Я. Історія волинських чехів / [пер. з чес. Я. Кубелка]. Прага : Т-во чехів з Волині та їх друзів, 2013. С. 45.

¹⁰⁵ Венгер Н. В. Особенности восприятия волинских немцев в системе “немецкого вопроса” в Российской империи. *Німці в історії Волині*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк, 1–2 жовтня 2015 р.) / [за наук. ред. М. П. Костюка]. Луцьк : ПВД “Твердиня”, 2016. С. 51–59.

¹⁰⁶ Vaculík Jaroslav. Dějiny volyňských Čechů. I. Díl. S. 138.

¹⁰⁷ Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie z dnia 30 września 1921 r. Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1926. T. XXIII.; Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. W., 1927. S. 26.

¹⁰⁸ Drugi Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 7 grudnia 1931. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1938. Tab. XI.

отримав назву «lex Grabski»¹⁰⁹, було доповнено міністерським розпорядженням 7 січня 1925 р. Закон обумовлював організацію шкільництва української, білоруської й литовської меншин «в умовах польської за характером» освіти. «На окреслених теренах основним типом державної школи мала стати утравістична (двомовна) школа, покликана виховувати з учнів польської й інших національностей відданих громадян у взаємній пошані до національних особливостей (ст. 2). Приватні школи національних меншин мали створюватися на тих самих засадах, що й польські (ст. 1)»¹¹⁰. Основним типом державної школи визначалась утравістична (двомовна), навчання рідною мовою етноспільнот було можливо лише за умови, що така громада становила би 25 % мешканців і якщо батьки не менше ніж 40 % учнів подадуть про це прохання-декларації. Школа ставала двомовною автоматично, якщо там навчалося хоча б 20 учнів-поляків. У непольських школах передбачено вивчення польської мови, історії та географії польською мовою. Діловодство в школах утравістичних та з викладанням мовами меншин велося польською, а свідоцтва видавали двомовні. Окрім того, визначення мови навчання узалежнювалося результатами т. зв. шкільних плебісцитів, уведених законом, які саме й стали інструментом запровадження утравістичної школи на східних кресах¹¹¹. Закон 1924 р. критикувався в парламенті й в широких колах громадськості, однак так і не був відхилений та з певними змінами залишився чинним до кінця міжвоєнного двадцятиліття, що було одним із найяскравіших проявів загальної лінії Польської держави стосовно національних меншин. Наслідком його прийняття стало скорочення числа україномовних і зростання утравістичних та шкіл із польською мовою навчання. Особливо торкнулося чеських шкіл положення закону про відкриття школи з навчальною мовою національної меншини за умови, що в тому чи іншому поселенні проживає чверть представників цієї меншини, оскільки чехи,

¹⁰⁹ Руда О. Мовна політика Другої Речі Посполитої та Чехословацької республіки в сфері освіти (на матеріалах Галичини і Закарпаття). Проблеми слав'янознавства. 2016. Вип. 65. С. 62; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. Wrocław; Warszawa; Kraków: Ossolineum, 1968. S. 68–70; Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. Wrocław, 1979. S. 38–39.

¹¹⁰ Руда О. Мовна політика Другої Речі Посполитої та Чехословацької республіки в сфері освіти... С. 62.

¹¹¹ Там само. С. 62–63.

створивши окрему частину в українському селі, ніде не складали чверті його населення¹¹².

Упровадження системи утравістичних шкіл, у яких викладання поступово переходило на польську мову, у жодному випадку не вирішувало наболілих питань і викликало негативну реакцію з західноукраїнських землях. Шкільний закон 1924 р. мав негативні наслідки як для чеського державного шкільництва, так і для громадських (матичних) чеських шкіл. Польський історик С. Мауерсберг звертає увагу на ст. 4 закону, яка дозволяла відкривати школи в східних воєводствах «лише з руською (русинською), білоруською і литовською мовами навчання або двомовні...», а отже, школи з чеською мовою викладання організовувати не дозволялося¹¹³.

За архівними матеріалами у воєводстві протягом 1920-х рр. функціонували тільки початкові школи з чеською мовою навчання. Вони фінансувалися державою. Станом на 1921 р. таких шкіл нараховувалося лише 17¹¹⁴. Найбільша кількість державних початкових чеських шкіл в середині 1920-х рр. працювала у місті Луцьку та Луцькому повіті, де проживало на цей час 5271 чех, зокрема у селах Баківці, Боратин Чеський, Нове Теремно, Старе Теремно, Шклінь, Озеряни Чеські, Княгининок, Струмівка, Копче та ін.¹¹⁵. У менш чисельних колоніях або в тих селах, де чехи проживали разом із українським населенням, в початкових школах чеська мова викладалася як предмет (с. Губин, Будки Губинські, Мстишин та ін.)¹¹⁶. Переважна більшість вчителів в початкових чеських школах мала чеське походження, нерідко отримували освіту у Чехії, однак були поляки та українці, як наприклад у колоніях Баківці, Нове Теремно та Струмівка Луцького повіту¹¹⁷.

У Рівненському повіті в той же період проживало 5 731 чех, що складало 3,3 % загальної кількості населення¹¹⁸. Шкільний інспектор

¹¹² Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / редрада: В. М. Литвин (голова) та ін. Київ : Парламентське вид-во, 2007. С. 598.

¹¹³ Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939. S. 70.

¹¹⁴ Держархів Волинської області. Ф. 36. Оп. 1. Спр. 171. Арк. 2.

¹¹⁵ Там само. Оп. 10. Спр. 3. Арк. 36–36 зв.

¹¹⁶ Там само. Спр. 3. Арк. 33–33 зв.

¹¹⁷ Там само. Арк. 43.

¹¹⁸ Держархів Рівненської області. Ф. 30. Оп. 20. Спр. 930. Арк. 8.

17.05.1927 р. доповідав, що в повіті початкових державних і приватних шкіл з чеською мовою навчання немає¹¹⁹. Однак, за його ж повідомленням, польські школи з викладанням чеської мови як предмета функціонували у селах Новокраєв, Глинськ, Підцурків, Квасилів, Михайлівка, в них навчалося 266 учнів. У двох селах Глинську та Квасиліві вчителювали чехи. Попри інформацію про відсутність приватних чеських шкіл у Рівненському повіті, відмітимо, що матеріали Державного архіву Рівненської області фіксують у 1927 р. дві таких школи: у селі Новоставче та місті Рівне, вчителями в них були чехи¹²⁰.

Для порівняння зазначимо, що на території УСРР у 1924/25 рр. функціонувало 10 шкіл з викладанням чеською мовою, які відвідувало 342 учні, а згодом кількість шкіл зросла до 17. Проте чеські школи охоплювали лише 43,8 % чеських дітей, 34,3 % з них відвідували українські школи, 11,2% – російські, 5,1 % – змішані українсько-чеські, 2,4 % – польські¹²¹. Усі чеські школи були початковими, семирічок серед них не було. В школах зазвичай викладали один – двоє вчителів, навчалося 30–50 учнів. Навчання тривало чотири роки. Після закінчення школи діти змушені були переходити для продовження освіти до українських шкіл, що було для них складно, оскільки існував певний мовний бар'єр. Окрім того, катастрофічно бракувало підручників, методичних посібників, вчителів, які би володіли чеською мовою. У 1931 р. влада радянської України розглядала питання про становище чеських шкіл. Зазначено, що місцеві органи не цікавляться станом чеських шкіл, які працюють без будь-якого контролю з боку влади. Велике незадоволення радянського чиновництва викликало і те, що чеські вчителі мали систематичний зв'язок із новоствореною Чехословацькою республікою, звідки отримували навчальну та художню літературу. Далі йшлося про таке: «Чеські школи із всіх інших національних шкіл нацмен знаходяться у найважчому становищі... Не вистачає чеської літератури, підручників, 18 початкових шкіл були забезпечені вчителями лише на 60 %, шість шкільних закладів взагалі були закриті через відсутність вчителів»¹²². Отже, становище з чеською освітою на теренах підрадянської України було складним, головне, що турбувало державу, – відсутність контролю з її боку.

¹¹⁹ Держархів Рівненської області. Ф. 30. Оп. 20. Спр. 930. Арк. 42.

¹²⁰ Там само. Арк. 43.

¹²¹ Україна, 1929. С. 82.

¹²² Центральний державний архів громадських організацій України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 4171.

У Волинському воєводстві поряд із державною початковою школою в чеських поселеннях функціонувала і приватна школа. Чехи, мали давні традиції культурно-освітнього життя і школа була його осередком. Тому заснування і підтримка громадських шкіл продовжувалися і у добу міжвоєнної. В умовах асиміляційної політики польських урядів щодо національних меншин та запровадження утравістичної освіти устремління чеської громади зберегти свою культуру та мову виявилось, перш за все, в організації розгалуженої мережі приватних початкових та середніх шкіл з чеською мовою навчання, що утворювалися громадською організацією волинських чехів Чеською Матицею Шкільною (далі – ЧМШ).

ЧМШ була утворена у грудні 1923 р. Установчі збори відбулися в Луцьку, в них взяли участь 192 представника чеських поселень Волині. У статуті, затвердженому і зареєстрованому 4 жовтня 1923 р.¹²³ зазначалося, що товариство «має на меті підтримку освіти серед чеського населення у Волинському воєводстві. Стоїть поза усякими організаціями. Єдиним його завданням є розвій чеського шкільництва і освіти з виключенням усякої політичної діяльності»¹²⁴.

Напрямами освітньої діяльності ЧМШ визначено: заснування та утримання початкових, середніх і вищих навчальних закладів; освітніх курсів для дорослих; видання підручників чеською мовою; організація бібліотек та громадських читалень. Станом на 1929 р. ЧМШ утримувала 11 шкіл, зокрема у Дубенському повіті 4 школи, Рівненському – 2, Луцькому – 3, Здолбунівському – 3¹²⁵. Організація не тільки оплачувала роботу вчителів і забезпечувала школу усім необхідним, а й купувала підручники для дітей із малозабезпечених сімей, організовувала обіди для учнів, а також, за необхідності, купувала або будувала будинки для шкіл. Так, з ініціативи керівника осередку ЧМШ в колонії Бочанівка Дубенського повіту Антоніна Боchema була побудована школа¹²⁶. Принагідно зауважимо, що з подібною метою утворювалися товариства, які фінансували і організовували зведення школи, як от в колонії Язірки Здолбунівського повіту¹²⁷.

¹²³ NA, м. Прага. Fond 1159. Svaz Čechů z Volyně, Žatec (SvČV) (Союз чехів з Волині, Жатець). К. 104, inv. č. 378. Česká matica školská na Volyni s sídlem v Lucku. Stanovy (1923). 18 list.

¹²⁴ Держархів Рівненської області. Ф. 30. Оп. 20. Спр. 930. Арк. 80–81.

¹²⁵ Там само. Арк. 80.

¹²⁶ Там само. Арк. 82 зв.

¹²⁷ Держархів Волинської області. Ф. 454. Оп. 2. Спр. 580, 578; Держархів Рівненської області. Ф. Р-156. Оп. 2. Спр. 203.

Школи, організовані Матицею в чеських колоніях, існували за рахунок членських та добровільних внесків, фінансової допомоги від уряду Польщі та з-за кордону, коштів від різноманітних культурних заходів (аматорських вистав, концертів, ін.). Допомога з боку польського уряду була незначною. У 1929 р. адресну допомогу було надіслано чеським школам у селах Молодава I (700 зл.) і Млинів (200 зл.) Рівненського повіту і чеській школі у місті Рівному (500 зл.). А школа у колонії Московщина Дубенського повіту отримувала таку допомогу щорічно у розмірі 900 злотих¹²⁸. У 1934 р. польський уряд асигнував для чеських шкіл Волині від 100 до 1500 злотих, в той же час з-за кордону було отримано 22 745 злотих¹²⁹.

Основні кошти для шкільної освіти чеські організації здобували власними силами. «Глас Волині» («Hlas Volyne»), друкований орган ЧМШ, 4 жовтня 1934 р. повідомляв про збір коштів на розширення шкіл у містах Луцьку, Здолбуніві, Рівному. Акція збору коштів проводилася у 61 поселенні, всього було зібрано 2984 злотих 72 гроші, з них на Здолбунівську школу – 825 злотих 44 гроші, на школу у Рівному – 389 злотих 7 грошей, Луцьку – 1770 злотих 21 грош. Окремі представники чеської громади також активно сприяли розвою чеської школи. Відомий чех-пивовар, засновник першої чеської в Луцьку броварні Вацлав Земан у 1934 р. на потреби Луцької школи подарував ділянку землі вартістю 6000 злотих¹³⁰.

Свою допомогу ЧМШ і, зокрема матичним школам, надавало Об'єднання чехословаків за кордоном та Чехословацьке закордонне бюро¹³¹, уряд Чехословаччини, окремі представники інтелігенції та громадські організації. Значна методична та навчальна допомога здійснювалася Міністерством шкільництва та освіти Чехословаччини. Це були різноманітні курси чеської мови, лекції, надання методичної та навчальної літератури. Такі курси чеської мови у 1927 р. проходили у Луцьку. Для викладання були запрошені два професори-філологи з Чехії – Вране і Колай¹³². 1934 р. на курсах чеської мови навчалися 28 вчителів, а викла-

¹²⁸ Держархів Рівненської області. Ф. 30. Оп. 20. Спр. 930. Арк. 82–82 зв.

¹²⁹ *Hlas Volyne*. 1934. 11. října. S. 2.

¹³⁰ Там само.

¹³¹ NA. Fond 1159. Svaz Čechů z Volyně, Žatec (SvČV) (Союз чехів з Волині, Жатець). К. 7, inv. č. 49. Stanovy ČUZ (Československý ústav zahraniční) a jeho odbočky (1947). 10 list.

¹³² Держархів Волинської області Ф. 46. Оп. 9 а. Спр. 108. Арк. 22.

дали – Я. Кураж з Варшавського університету, вчителі з Чехословаччини Я. Кредба і К. Шварц¹³³.

Важливу роль у освітньому процесі відігравали бібліотеки, які функціонували при школах ще з часів Імперії. У міжвоєнний період вони оновилися, поповнили свої фонди, зокрема і завдяки зв'язкам із Чехословаччиною. Найбільші бібліотеки функціонували в поселеннях Боратині, Квасиліві, Мощаниці, Новокраєві, Новому Рачині, Старому Теремному. До прикладу, бібліотека в с. Вовковиях з часу відновлення у 1923 р. мала у фонді лише 327 книг, за допомогою чехословацького міністерства шкільництва та освіти у 1939 р. число примірників книг у бібліотеці зросло до 1676, з них чеською мовою – 1127. У 1938 р. бібліотека мала 1139 читачів, з них чоловіків – 731, жінок – 408 осіб¹³⁴. Чеська Матиця організовувала також пересувні бібліотеки (всього 34)¹³⁵. Чехи передплачували газети, ілюстровані журнали, періодику господарського характеру, цікавилися радіопередачами, купували багато грамплатівок. В матичній чеській школі Рівного працювала бібліотека у 1927–1938 рр.¹³⁶, вона отримувала часописи «Краян» («Krajan») і «Молодий світ» («Mladý svět») з Чехословаччини надіслані Міністерством шкільництва і освіти¹³⁷.

Для найкращого забезпечення навчального процесу було створене Товариство вчителів державних і приватних чеських шкіл у Польщі. Статут зареєстровано 29 липня 1931 р. Конференції вчителів відбувалися двічі на рік, вчителі знайомилися з новими методиками викладання, обмінювалися досвідом тощо¹³⁸. Діяльність товариства висвітлював часопис волинських чехів «Краянська газета» («Krajanské listy»), в одному з чисел 1938 р. надруковане фото товариства¹³⁹.

Шкільну освіту в чеських поселеннях підтримували батьківські комітети, які опікувалися вихованням і навчанням дітей. Батьківський комітет

¹³³ *Hlas Volyne*. 1934. 11 října. S. 1.

¹³⁴ *Krajanské listy*. 1939. Č. 4. S. 4.

¹³⁵ Vaculík Jaroslav. *Dějiny volyňských Čechů*. II. Díl. 1914–1945. Praha, 1998. S. 42.

¹³⁶ NA. Fond 1159. Svaz Čechů z Volyň, Žatec (SvČV) (Союз чехів з Волині, Жатець). К. 104, inv. č. 386. Katalog knihovni obecní školy České matice školské v Rovně na Volyňi (1927–1938).

¹³⁷ Ibidem. Inv. č. 387–388. Česká matice školské v Republice Polské, odbočka v Rovno. Korespondence (1933).

¹³⁸ Держархів Волинської області. Ф. 46. Оп. 9 а. Спр. 4591; *Krajanské listy*. 1938. 20 března. S.5; *Hlas Volyne*. 1935. 28 března. S.3.

¹³⁹ *Krajanské listy*. 1938. 15 září. S.1.

у Луцькій чеській семирічній школі виник у 1937 р. Його головою було обрано луцького чеха Ярослава Ректора¹⁴⁰. Комітет брав участь у всіх шкільних та позашкільних заходах, турбувався побутовими проблемами, забезпеченням харчування тощо. З ініціативи батьківського комітету при школі організований інтернат¹⁴¹.

Важливою подією в історії чеського шкільництва було заснування чеської школи в Луцьку, навчання у ній почалося у січні 1929 р. У перший рік роботи школи там навчалося 15 учнів 1–3 класів, а кожного наступного навчального року кількість учнів і класів зростала. Так, у 1933 р. організовано вже 6 класів, з 1934 р. – повну семирічну освіту. Тоді в школі здобували знання 132 учні. Цікаво зазначити, що в старших класах (5–7) школи навчалося більше учнів, ніж у початкових. Так, у 1934–35 навчальному році в 1–3 класах навчалося 44 учні, а у 4–7 класах – 89 учнів. Вірогідно чеські колоністи переводили до Луцька дітей, які отримали початкову освіту у двомовних державних школах. Така тенденція зберігалася і до останнього навчального року (1938–1939 рр.), коли школу закінчила найбільша кількість випускників – 134¹⁴².

Наприкінці 1920 – поч. 1930-х рр. політична ситуація у Волинському воєводстві загострилася і вимагала адекватного вирішення. Задля цього на посаду воєводи призначено Генріка Юзевського (1928–1938), авторитетного політика, обізнаного в справах східних кресів, який висловлювався про необхідність запровадження саме польськомовних шкіл з українською мовою як предметом.

До організації чеських шкіл застосовувався той самий підхід. Чеська громадськість, зокрема і в Чехословаччині, негативно реагувала на впровадження шкільного закону. 1933 р. в празькій газеті «Народний огляд» опубліковано статтю Е. Морави «Чехословацьке шкільництво в Польщі», де подавалася негативна характеристика стану чеського шкільництва на Волині, з приводу чого міністерство закордонних справ Польщі звернулося до воєводського управління за роз'ясненнями. У відповіді куратор Луцького шкільного округу Я. Фіревич вказував, що «2) закон не передбачає створення шкіл в поселеннях, де є менше 40 дітей [...], 7) [школи]

¹⁴⁰ *Krajnské listy*. 1938. 27 brezna. S. 3.

¹⁴¹ *Ibidem*. 24 dubna. S. 2.

¹⁴² Десять років чеській школі. Луцьк, 1939. С. 8.

тільки для українців, тому чеські школи можуть бути лише приватними (громадськими)[...], 9) нереальним є субсидії для будівництва приватних чеських шкіл [...], влада не може надати кошти для вчителя». Водночас у звіті про чисельність шкіл та учнів від 1932–1933 рр. вказано, наприклад, у Горохівському повіті в селах Новосілки Чеські та Новий Рачин відповідно 60 і 30 дітей, попри те школи є двомовними. У Купичеві 92 чеські дитини навчаються в польській школі лише з 3-ма годинами чеської мови на тиждень¹⁴³.

У другій половині 1930-х рр. становище у чеській шкільній справі ускладнилося: поступово ліквідовано початкові чеські державні школи, натомість утворено школи двомовні, школи приватні відчують тиск з боку місцевої влади. Так, стаття «Трагічна ситуація Чеської Матиці Шкільної на Волині в Польщі», опублікована у чеському часописі «Народна газета» («Narodny listy») від 1.12.1935 р., містить матеріал про те, що влада не дозволяла відкривати нове приміщення для чеської середньої школи у Луцьку, пояснюючи це його непристосованістю, тоді як деякі польські школи знаходилися у значно гіршому стані¹⁴⁴. У селі Підцурків, де у школі навчалася 42 дитини, 41 чех і 1 єврей, а також кілька десятків українських дітей, мовою навчання була польська мова, вчителька – полька не знала ні чеської, ні української мови. Прохання відкрити початкову школу з чеською мовою навчання відхилено на підставі положення про ті поселення, де проживають представники двох національностей (в такому разі початкова школа була польська)¹⁴⁵. А оскільки чеські колонії на Волині засновувалися поряд із українськими, то природно, що в таких поселеннях проживали представники двох і більше національностей, що і вважалася підставою для відкриття виключно польської школи.

Такі дії влади пояснювалися складною внутрішньополітичною ситуацією, загостренням міжнародних відносин у другій половині 1930-х рр. в Європі, зокрема між Польщею та Чехословаччиною. Хоча під час перебування на Волині посол Чехословаччини др. Юрай Славік, при зустрічах із колоністами наголошував на необхідності лояльного ставлення до влади¹⁴⁶. Обмеження прав національних спільнот спостерігалось

¹⁴³ Держархів Волинської області. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 2388. Арк. 2–3 зв., 6, 19.

¹⁴⁴ Там само. Спр. 3866. Арк. 2–6.

¹⁴⁵ Там само. Спр. 3866. Арк. 2.

¹⁴⁶ Там само. Спр. 3835. Арк. 1–3 зв.

і на території радянської України, зокрема у Житомирській, Київській, Вінницькій областях, де наприкінці 30-х рр. радянський тоталітарний режим остаточно ліквідував національні райони, органи самоуправління й навчальні заклади.

Отже, на теренах Волині у наприкінці XIX ст. та у міжвоєнний період чеське шкільництво існувало у вигляді державної та приватної школи. Законодавство держави мало обмежувальний характер, за яким відбувалася поступова ліквідація чеської школи та перетворення її на польську або утраквістичну (двомовну). Польська держава підтримувала лише початкові чеські школи в тих поселеннях, де переважало чеське населення, а саме Луцького, Рівненського, Дубенського, Здолбунівського повітів. Поряд із державною початковою освітою на Волині функціонували приватні чеські початкові та середні школи (Луцьк, Рівне, Здолбунів), які утримувалися здебільшого коштом товариств Чеської Матиці Шкільної і Чеської Бесіди, за допомоги чехословацького уряду, приватних осіб та громадських організацій. Саме вони і були осередком національної культури, під проводом яких чехи змогли зберегти національну освіту, мову, національну ідентичність.

Політика польських урядів в галузі шкільництва була виявом національної політики і направлена на поступову ліквідацію національного шкільництва, зокрема чеського. Чеська школа в умовах асиміляційного тиску та обмежень стала осередком збереження національної ідентичності, мови, культури чеського народу. Громада волинських чехів завдяки шкільній освіті, громадському товариству Чеська Матиця Шкільна та іншим об'єднанням зберегла та утвердила свою національну окремішність, сформувавши при тому регіональну чеську ідентичність.

Освіта національних спільнот, що проживали на теренах Волині у другій половині XIX – 30-х рр. XX ст., розвивалася і набувала характеристик національної освіти, традиційної для «батьківських» регіонів, з іншого боку, знаходилася під контролем та особливою увагою російської і польської держав, які утверджували та впроваджували щодо освітньої сфери життєдіяльності національних спільнот заходи обмежувального характеру з метою встановлення контролю над інонаціональним населенням, їх освітнім та культурним життям, асиміляції. Російська влада, пізніше і польська, проводячи уніфікацію освітніх закладів, намагалася контролювати освітні процеси, сепарувала дії стосовно різних етнонаціональних

груп, змушувала до використання в освіті російської та польської мов як ознаки їхньої лояльності до влади, спонукала до поступової асиміляції. Проте, традиції національного виховання і навчання зберігалися в «домашньому» середовищі, підтримувалися громадськими організаціями і церквою.

Анотація

У статті на основі архівних матеріалів та мемуаристики досліджено формування та характерні риси освітнього середовища етнонаціональних спільнот Волині впродовж середини XIX – першої третини XX ст. Наголошено на особливостях етнічної структури волинського регіону. Проаналізовано державну політику щодо освіти етноспільнот, показано її асиміляційний характер. Прослідковано становлення, функціонування та визначено особливості освітніх закладів окремих етноспільнот впродовж означеного періоду. Наголошено на процесах акультурації в поліетнічному регіоні, яким є Волинь.

Ключові слова: асиміляція, Волинь, етнічна структура, державна політика, освітні процеси